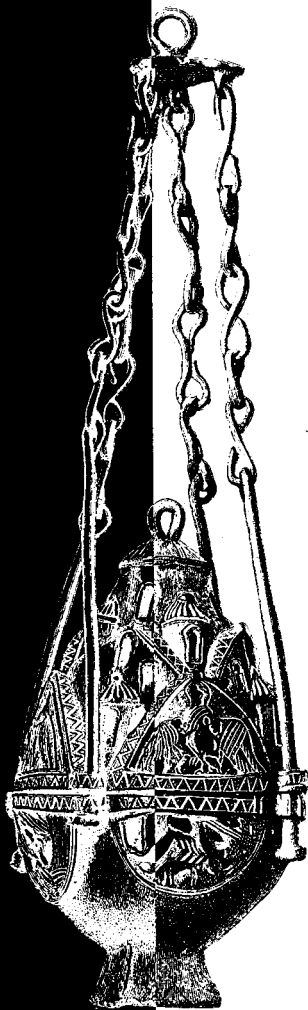

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 4 2000

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1,
S-223 50 Lund.

Tel: 046-2227940. Fax: 046-2224214.

E-mail: Lars.Ersgard@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltidsarkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlems-tidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per år. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 2001 **kr 180:-**) insättes på postgironummer 45 32 11-5.

META:s styrelse/redaktion: Gunhild Eriksdotter, Lars Ersgård, Anders Jonasson, Kristina Josefsson, Mats Mogren, Mats Roslund, Joakim Thomasson.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Grafisk form: Eric Runestam

Tryck: KFS i Lund AB

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL 2000:4

- 1 Redaktionellt
- 2 *Gitte Hansen*
Bydennelse og forklaring af sociale fænomener. Individualisme, kollektivisme og Giddens strukturteori
- 17 *Kari Uotila*
Stormannagården Laukko under medeltiden - den finländska landsbygden och kontakterna till Europa
- 26 *Jes Wienberg*
Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker

META:s omslagsbild: Rökelsekar med det Himmelska Jerusalem, Östra Ryd, Östergötland. Hildebrand 1898-1903.

Redaktionellt

Årets sista Meta har inlägg som understryker tidskriftens spridning över gränserna i Norden. En dansk arkeolog med bopålar i Norge, en finsk kollega och ytterligare en dansk arkeolog, men verksam i Sverige, har lämnat spännande bidrag. Det är glädjande att se hur tidskriften fyller den uppgift som formulerades från begynnelsen. Att initiera diskussion och sprida denna i ett Skandinaviskt forum. Den geografiska bredden är tydlig. Innehållet i numret spänner dessutom över strukturteori, stormannagårdar och försvarskyrkor, delar av ämnet som alla behövs för att vi skall kunna tänka kring, beskriva och tolka det förflutna.

Gitte Hansen ansluter till intresset för handlingsteorier i Giddens anda med ett konkret exempel utifrån stadsetableringen i tidig medeltid. Med utgångspunkten i dikotomin individualistiska och kollektivistiska förklaringsmodeller, presenterar hon den engelske strukturteoretikern som ett alternativ. Istället för att stå inför valet att se människan som fast i antingen begränsande strukturer eller individuella val är alternativet att acceptera båda som drivkrafter för förändring. Vi har sett Giddens och Bourdieu nämnas i ett ökat antal texter under 1990-talet och Gitte Hansen visar det möjliga i att applicera teorin på ett empiriskt källmaterial.

Från Kari Uotila får vi en redogörelse för den finländska landsbygdens högreståndsmiljö. Trots att källmaterialet är sparsmakat och bevaringsförhållandena dåliga ger insatser som den vid Laukko en inblick i livet under senmedeltid och tidig modern tid. Taktegel, fönsterglas och pottkakel för uppvärmningsanordningar är konkreta lämningar som hjälper oss att skapa en bild av miljön.

Jes Wienberg ger sig ut på djupt vatten i Östersjön för att studera försvarskyrkorna i området. Efter en bred genomgång av dagens forskningssituation lämnar han ett eget bidrag till förståelsen. Han menar att funktionsindelningen som präglat synen på dem inte kan ge svaret på frågan vad de är. Istället är de en del av en medeltida helhetssyn där profant och sakralt inte separeras. Anslutningen till en geografisk och historisk kontext i det utgående 1100-talet och första halvan av 1200-talet lämnar nya tolkningsmöjligheter.

Metareaktionen önskar alla ett Gott Nytt År!

Bydannelse og forklaring af sociale fænomener

Individualisme, kollektivism og Giddens strukturteori¹

Gitte Hansen

Abstract

The rise of towns and the explanation of action in Social theory: Individualism, Collectivism, and Giddens' Theory of Structuration

It is argued that the discussion of the rise of towns in Scandinavia has basically followed two traditions of explanation – known in Social theory as the individualist and the collectivist traditions. It is suggested that both offer unsatisfactory approaches to this question, being too narrow in scope. Anthony Giddens' Theory of Structuration builds a bridge between the two traditions, and may inspire new ways of perceiving and analysing the rise of towns. Central terms in the Theory of Structuration are presented, and the available source material from 10-11th century Bergen, Norway, is considered in the light of Giddens' work.

Indledning

Byopkomst har været et af de mest diskuterede temaer i skandinavisk middelalder- og vikingetidsforskning. Forholdet mellem byopkomst og kongemagt, kirke, handel og håndværk har stået som et centralt emne. I det følgende skal jeg se på, hvilke grundlæggende forklaringspræmisser man har anvendt, når fænomenet byopkomst i tidlig middelalder skulle forklares. Indenfor de traditionelle socialvidenskaber er spørgsmålet om

metodologisk individualisme eller kollektivism, som det mest grundlæggende præmis for forklaring af sociale fænomener, et af de centrale og klassiske spørgsmål. Begge tilnærminger har sine iboende problemer, i de senere år har flere samfundsforskere forsøgt at arbejde frem teoretiske rammeværk, som kan overkomme disse problemer. En af de som mest eksplisit har formuleret en alternativ teori, er den engelske sociolog Anthony Giddens. Hans strukturteori anvendes i dag flittigt i arkæ-

ologifaget, (se for eksempel Olsen 1987; Schanche 1988; Moreland 1991; Gansum 1995). Forskning omkring byopkomst i tidlig middelalder skal ses i lyset af den pågående socialteoretiske diskussion, og vi skal se at de strømninger som har præget debatten, også kan være frugtbare for byopkomstdiskussionen.

Forskningen indenfor arkæologifaget har givet sig udslag i groft set to modeller for byernes opkomst i tidlig middelalder.² Forskellen på de to retninger ligger blandt andet i, hvilke faktorer eksponenterne betragter som dynamiske og primære i forklaringen af bydannelse, derunder hvilken vægt man tillægger kongemagtens betydning for de ældste byers opkomst (Christophersen 1982, s 104). Vi skal se, at de to modeller kan ses som eksponenter for henholdsvis et individualistisk og et kollektivistisk syn, altså som repræsentanter for to grundlæggende forskellige måder at forklare sammenhængen mellem menneskelig handling og samfundsudvikling på. I det følgende vil jeg skitsere, hvad henholdsvis den *idealtypiske* individualistiske og *idealtypiske* kollektivistiske position indebærer af principper og problemer.

Individualisme og kollektivism

Pendulet har gået frem og tilbage mellem den individualistiske og den kollektivistiske tilnærmelse siden den moderne samfundsforskning etablering (Gilje og Grimen 1992, s 202).³ På kollektivismesiden, hvor vi finder

traditioner indenfor strukturalisme, funktionalisme og forskellige marxismeretninger er det erkendelsesteoretiske udgangspunkt naturalistisk. Mennesker er underlagt naturlige indre og ydre kræfter, som svarer til dem som former elementer i naturen. Man ser derfor på naturvidenskabernes universelle forklaringsmåder som forbillede for socialvidenskabelige forklaringer (Cassell 1993, s 8) og forsøger at forklare sociale forhold ved at afdække generelle lovmæssigheder i samfundslivet (Bugge 1999, s 4). På individualisme-siden finder vi traditioner indenfor hermeneutik, fænomenologi og fortolkende sociologi, her ser man på socialvidenskab/humanvidenskab som "noget andet" end naturvidenskab. Historie og kultur opleves gennem mennesket, derfor må mennesket – subjektet - danne grundlag for socialvidenskab (Giddens 1984, s 1), kundskab om samfundet opnåes gennem fortolkning og forståelse af meningsindhold (Bugge 1999, s 4). Epistemologisk eller erkendelsesteoretisk står kollektivismen og individualismen altså i hver sin lejr.

For en metodologisk individualist vil forklaring af sociale fænomener altid tage udgangspunkt i enkeltindividernes handlinger og tænkemåder. Autonome individer er altså den grundlæggende enhed for socialt liv og ændringer og der eksisterer ikke noget (som for eksempel "samfundet") udenfor individet. Sociale fænomener kan opstå på flere måder som følge af (1) kontrakter mellem "ligemænd", (2) tvang eller magtrelationer, (3) statistiske mønstre af

repeterbare handlinger, tanker og egenskaber eller (4) som utilsigtede konsekvenser af formålsrettede handlinger. Samfundet er noget vi skaber mer eller mindre bevidst og kontrakterne skaber social orden (Gilje og Grimen 1992, s 201-227). Det individualistiske standpunkt er baseret på, at vi som menneskelige væsner er i stand til at forstå betingelserne for vore egne handlinger, vi handler intentionelt og har gode grunde til at gøre som vi gør (Simonsen 1990).

Den individualistiske tilnærmelse kritiseres på flere punkter: Individet er afhængig af det sociale, for at kunne fungere som menneskeligt individ; hvis vi tænker det sociale bort og forestiller os individer fuldstændig isoleret fra sociale grupper, står vi tilbage med ikke-sociale væsner uden for eksempel kultur og sprog. Et andet kritisk punkt er, at for at kunne beskrive et individs handlemåde eller adfærd, må vi henvise til sociale begreber eller institutioner: For at kunne sige at en person er by-boer, må vi forudsætte, at byen eksisterer; og byen er et socialt fænomen, som skal beskrives med strukturbegreber (Gilje og Grimen 1992, s 220-223).

En metodologisk kollektivist vil mene, at individet ikke eksisterer i kraft af sig selv men i stedet er et produkt af de sociale systemer, det befinder sig i. Sociale systemer er fænomener, som først opstår når mennesker handler sammen i grupper. Forklaringer af sociale fænomener kan derfor ikke tage udgangspunkt i enkelt-individer eller egenskaber ved enkelt-

individer og slutninger må altid gå fra de sociale fænomener til enkelt-individerne. Sociale fænomener som love og regler eller sproget er mere end bare summen af individerne, deres tanker og opfattelser. For eksempel er sprog ikke bevidst konstrueret af mennesker, men indeholder et overordnet sæt af regler, som vi ubevidst forholder os til når vi taler. Sociale fænomener er altså overindividuelle og eksisterer udenfor menneskenes tanker og opfattelser; de udøver en kraft eller tvang overfor individerne. De sociale systemers indre lovmæssighed og de positioner som menneskerne har i systemet forklarer enkelt-individernes adfærd (Gilje og Grimen 1992, s 201-227).

Den kollektivistiske tilnærmelse kritiseres på flere punkter: Individualisterne hævder selvfølgelig, at kollektivisternes udgangspunkt er fejlagtigt; sociale fænomener (i modsætning til naturlige fænomener) er skabt af mennesker, så hvis vi fjerner de holdninger og opfatninger, menneskene har om sociale fænomener, forsvinder fænomenet også (Gilje og Grimen 1992, s 214-217). Hvis vi for eksempel holder op med at spise frokost i frokoststuen, som er et socialt fænomen, er det specifikke rum ikke en *frokoststue* længere men bare et rum. Individualisterne siger videre, at man ikke kan få direkte kendskab til sociale fænomener, uden at måtte gå igennem konkrete individer og deres handlingssituationer, derfor må kundskab om sociale fænomener afledes fra kundskab om individer. Et vigtigt kritikpunkt går på, at med sociale

systemer som udgangspunkt for forklaring risikerer man at opnå "pseudovidenskabelige forklaringer". En pseudovidenskabelig forklaring kan være, at man udstyrer sociale fænomener med egenskaber som kun mennesker kan have: for eksempel behov og evne til at reagere, og bruger disse egenskaber til at forklare de sociale fænomeners "adfærd" (Gilje og Grimen 1992, s 214-217). Den kollektivistiske tilnærmelse kritiseres også for at lade individet forsvinde (Cassell 1993, s 8).

Individualisme, kollektivism og byopkomst

"Den ældre" model for byopkomst var længe den dominerende i Skandinavisk forskning. I modellen danner forbedrede transportmuligheder, handel og overskud af landbrugsvarer baggrund for opkomsten af de tidlige byer. Byopkomst beskrives som et produkt af driftige enkeltpersoner, altså bondekøbmænd eller handelsmænd som "indså nytten af faste handelspladser på bekvemt liggende steder, hvor de kunne mødes med deres hjemlige kunder" (Olsen 1975, 248), efterhånden som den øgede handel gav de nødvendige erhvervs-muligheder, kom håndværkere til byen. Kongens rolle i byerne var at beskytte markedsfreden (se for eksempel Olsen 1975; Roesdal 1989), og Kongens interesser blev varetaget gennem kontrakter mellem ligemænd (Roesdal 1980, s 94).

De grundlæggende præmisser for

forklaring indenfor den ældre model er i tråd med den metodiske individualismes forklaring af sociale fænomener; Vi ser at byen som socialt fænomen opstår som en "utilsigtet konsekvens af formålsrettede handlinger" og Kongens interesser ivaretages gennem "kontrakter mellem ligemænd" (Jvf. afsnit om individualisme og kollektivism ovenfor). Vi aner også markedsøkonomiske principper bag byopkomsten (Se også Christophersen 1989, s 113), de første byboere var driftige individer som fulgte egne interesser. Adam Smiths økonomiske liberalisme, hvor dét, at hver person følger sine egne interesser fører til markedsøkonomi, er netop et skoleeksempel på hvordan individualister forklarer et socialt fænomen som "en utilsigtet konsekvens af formålsrettede handlinger" (Gilje og Grimen 1992, s 213).

"Den yngre" model for byopkomst voksede frem indenfor svensk middelalderarkæologi i løbet af 1970'-erne. Urbaniseringsprocessen knyttes i denne model til statsdannelse og fremvæksten af centralkongedømmet i tidligmiddelalderens Skandinavien. Kongemagten betragtes som et udtryk for fundamentale strukturelle ændringer i samfundet på overgangen til historisk tid. I forlængelse af dette blev byerne i første omgang opfattet som et resultat af den nyetablerede centralkongemagts behov for, at centralisere handel og håndværk til lokaliteter med gunstig beliggenhed for transport og kommunikation (Christophersen 1982, s 105). Senere er handels- og håndværksmomentet

nedtonet og med strukturmarxisme som inspirationskilde (Nielsen 1997, s 188) er byerne blevet tolket som svar på kongemagtens behov for regionale magt- og administrationscentre, (se for eksempel Christophersen 1982; Andrén 1985). Byen som fænomen forklares altså som: "et funksjonelt element i et sosioøkonomisk system..., der framveksten av et kongedømme som hvilte på feudale tilegnelsesrelasjoner er fremhevet som primær dynamisk faktor i urbaniseringsprocessens eldste fase" (Christophersen 1982, s 120).

Det ses, at forklaring af sociale fænomener i den yngre model er i tråd med metodisk kollektivism: Centralkongedømmet, den nye stat er, sat på spidsen, nærmest overindividuelle institutioner, som eksisterer udenfor enkeltindividernes tanker og opfattelser. Det er det socioøkonomiske systems indre lovmæssighed og de positioner som individerne har i systemet, som forklarer byernes etablering som socialt fænomen.

Den ældre model for byopkomst kan kritiseres for at reducere byerne som fænomen, til kun at være: "et moment i varecirkulationens historie" som Christoffersen har formuleret det (1989, s 113). Den yngre model kan på sin side kritiseres for at reducere byen til at være instrument for centralkongedømmet. De to modeller giver ud fra forskellige præmisser et noget forenklet og utilstrækkeligt syn på bydannelsesprocessen: Den ældre giver en fremstilling, hvor enkelt-individer handler, tilsyneladende uden

at måtte tage hensyn til den samfundsmæssige kontekst, de befinder sig i. Den yngre fremstiller på sin side byopkomst som et produkt af "systemet", og de individer som findes, er repræsentanter for systemet (Kongen). Hvordan kan man formidle mellem de to positioner? Hvordan skal vi få til et studie, som både "befolker" forhistorien med aktører fra høje og lavere sociale lag og som samtidigt forholder sig til de overordnede strukturer i samfundet? Anthony Giddens strukturationsteori er netop et forsøg på at formidle mellem det individualistiske og det kollektivistiske grundsyn og Giddens indsigt i samspillet mellem menneskelig handling og overordnede sociale strukturer kan bidrage til, at få frem en mere nuanceret forståelse af byopkomst i tidlig middelalder.

I det følgende vil jeg kort gøre rede for grundlaget for Giddens strukturationsteori. Termen "strukturation" er, som Giddens selv udtrykker det: "an unloving term at best" (Giddens 1995 (1981), s xvi). Strukturation har med "den indre opbygning af noget" at gøre. Jeg vil gennemgå en række andre "unloving terms", Giddens har, som vi skal se en forkærlighed for neologismer og jeg vil gennemgå de begreber/termer, som er mest centrale i forhold til temaet byopkomst.

Giddens strukturationsteori

Giddens og epistemologi

Som vi har set, står kollektivismen og individualismen epistemologisk/

erkendelsesteoretisk for hvert sit udgangspunkt. I følge Bryant og Jary undgår Giddens at tage stilling til det erkendelsesteoretiske grundlag for strukturationsteorien og indgår i stedet i en slags arbejdsdeling, hvor Giddens med vægt på ontologiske spørgsmål/tilværelsens almindelige principper tager sig af at udvikle en teori om menneskelig handlings natur, imens andre arbejder med de epistemologiske spørgsmål omkring "grundlaget for al viden" (Bryant og Jary 1991, s 24-30). Det er altså ikke klart, hvilket erkendelsesteoretisk grundlag Giddens strukturationsteori bygger på. Dette har ført med sig kritik, men det er ikke en diskussion jeg kan gå ind i her (se Bryant og Jary 1991 for referencer).

Giddens udgangspunkt

Giddens mener, at udgangspunktet for socialvidenskab, hverken er individets oplevelser og intentionelle handlinger ("*imperialism of the subject*") eller overindividuelle "totalitære" systemers virkning på menneskene ("*imperialism of the social object*"). Derimod må man gå til kernen af menneskelig handlings natur og se på, hvordan social praksis konkret føres ud i livet gennem tid og i rum (Giddens 1984, s 2). Giddens beundrer og kritikere fremhæver den store bredde, som ligger til grund for hans teoretiske arbejde. Giddens empiri, om man så må sige, ligger i arbejder indenfor psykologi, filosofi, lingvistik, (tids)geografi, historie, politik og økonomi for at nævne de vigtigste (Bryant og Jary 1991; Cassell 1993). Giddens mener, at et af de grundlæggende problemer for de teoretiske

tilnærmelser på henholdsvis individualisme og kollektivismesiden er, at de ikke er i stand til, at forklare, hvorfor social praksis har karakter af, at gentage sig selv/følge mønstre (Cassell 1993, s 7). Som udgangspunkt for selv at kunne besvare spørgsmålet, antager han, at der er en generel forbindelse mellem aktører og den rutinemæssige karakter socialt liv har. Den grundlæggende analyseenhed er da *routine* (rutine), altså alt som gøres vanemæssigt og gentages igen og igen: bus-turen til arbejde, frokost i kantinen, kommunevalg hvert fjerde år. Rutine er et helt grundlæggende element, i det Giddens kalder dag-til-dag, eller daglig, social aktivitet og rutine er selve grundlaget for, at sociale strukturer påvirkes, skabes eller vedligeholdes (Giddens 1984, sxxiii, 282). Man kan sige at rutiner er grundlaget for social orden og for at socialt liv kan eksistere i en kontinuerlig form (Bugge 1999, s 22). Menneskets behov for "ontologisk sikkerhed" eller det man kan kalde "tryghed i tilværelsen" er den dybereliggende psykologiske årsag til, at vi lever rutinemæssige liv (Giddens 1984, s xxiii, 282). Når vi handler, altså involverer os i en eller anden form for rutine eller social praksis, følger vi "regler" (se definition nedenfor). Disse regler strukturerer handlingen og hjælper til med at organisere den. Men alle aspekter af handlingen er ikke bundet op i regler; mennesker er kyndige, selvbevidste aktører, vi er kreative og finder løsninger på problemer hen af vejen. Dette kan resultere i nye regler, som i næste omgang strukturerer handling. Det er vigtigt at påpege, at al handling

ikke er intentionel, og selv om den i udgangspunktet er intentionel, vil den føre uforudsete konsekvenser med sig, fordi aktører tiltrods for at de er kyndige, aldrig har fuld oversigt og kontrol over deres verden (Cassell 1993, s 10-11). Udgangspunktet for Giddens strukturationsteori er altså, at aktører handler rutinemæssigt men også kyndigt og kreativt, og at handling får uforudsete konsekvenser.

Strukturenes dualitet

Det mest centrale begreb i Giddens strukturationsteori er *the duality of structure*, (strukturenes dualitet) som henviser til det gensidige afhængighedsforhold mellem handling og struktur, og som egentlig udgør essensen i strukturationsteorien. Sociale strukturer defineres som eksisterende mønstre af "regler" og "ressourcer" i et samfund. Ressourcerne består af henholdsvis allokative, altså materielle ressourcer og autoritative ressourcer, altså ressourcer, som ligger hos indehaveren i kraft af myndighed over personer f. eks. kontrol og organisation af ritualer, arbejdsrutiner og allianser (Giddens 1984, s xxxi). Hvis jeg skal købe en youghurt, må jeg have penge, altså allokative ressourcer. Hvis jeg skal skælde ungerne ud, må jeg være i besiddelse af den nødvendige autoritet, autoritative ressourcer. Det er et centralt point, at for at kunne handle må aktører have de nødvendige ressourcer til rådighed. Det gælder handling på alle plan for konge såvel som for forældre! Reglerne, som indgår i definitionen af strukturenes dualitet, kan være regler, som dem vi finder i lovebøger, men i højere grad

tænkes der på udtalte regler/social konventioner, som benyttes, når vi handler. For eksempel de udtalte regler som indgår i takt og tone (Giddens 1984, s 64). Det, som ligger i begrebet strukturenes dualitet er, at de sociale strukturer ikke er statiske men står i et gensidigt forhold til menneskelig handling. Menneskenes handlinger skaber og påvirker strukturerne, men strukturerne virker tilbage og styrer nye valg og handlinger: "The structured properties of social systems are both the medium and the outcome of the practices that constitute those systems" (Giddens 1979, s 69). Et eksempel: Når vi taler, trækker vi veksler på regler for sprogbrug, men idet vi taler, holder vi også vedlige disse regler, reglerne reproduceres. Over tid vil reglerne og sproget ændres fordi kreative (eller slurvete, om man vil) aktører introducerer nye ord og ny grammatik, som efterhånden bliver konventionen. Struktur sætter på den ene side grænser for, hvad det er muligt at gennemføre, men er også det, som gør at handling kan føres ud i livet: "Structure is both enabling and constraining" (Cassell 1993, s 12). Et eksempel på dette er: Uden sproget kunne vi ikke tale, men sproget sætter også grænser for, hvordan man kan udtrykke sig, hvis man ønsker at blive forstået. "Struktur" hos Giddens er altså de regler og ressourcer, som aktører trækker på når de handler. Sociale systemer derimod er de synlige mønstre af regulære relationer, mellem individer og kollektiver. Systemer er ikke struktur, men konstitueres eller grundlægges, og reproduceres fordi aktører handler og anvender et sæt af

regler og ressourcer (Giddens 1979, s 64-65; Giddens 1984, s 16-17; Bugge 1999, s 25-26).

Tre typer bevidsthed

Når vi handler, er det hovedsaglig ud fra en "praktisk bevidsthed". Ifølge Giddens indehar vi tre typer bevidsthed, som kan knyttes til handling: "den ubevidste", "den praktiske" og "den diskursive bevidsthed" (Giddens 1979, s 2). Sprogbrug kan igen bruges som illustration: For at tale, må vi praktisere eller anvende kompliserede regler og strategier for sprogbrug. Men hvis vi bliver bedt om at fortælle om disse regler, altså at fremstille disse regler diskursivt, så kan de fleste af os ikke det. Det at tale, er baseret på en form for praktisk bevidsthed.⁴ Giddens placerer denne bevidsthed mellem den ubevidste og den bevidste eller diskursive bevidsthed. Det er specielt den praktiske bevidsthed og de udtalte regler som ligger til grund for den, som er central for forståelsen af menneskelig handling. Den praktiske bevidsthed knytter sig til hverdagens aktivitetssystemer, rutinerne, som netop danner selve omdrejningspunktet i Giddens strukturteori (Simonsen 1990).

Tre typer tidsmæssighed

Strukturenes dualitet må ses i forhold til tid såvel som i forhold til rum, fordi handling - sociale aktiviteter - foregår i tid og rum. Giddens opererer med tre former for tidsmæssighed, som indgår i al social aktivitet og reproduktion af sociale aktiviteter (Giddens 1995 (1981), s 19): *Durée* er dag-til-dag tiden, den umiddelbare

oplevelse, som har karakter af at være rutinemæssig. *Durée* forholder sig hele tiden til *dasein* eller individets livstid. *Dasein* afgrænses af individets levetid. Både *durée* og *dasein* sammenvæves med *longue durée*, som er institutionernes tidsmæssighed og afspejler reproduktion af sociale institutioner.⁵ "Institutioner" defineres som praksis der er dybt forankret historisk og som gælder for et større geografisk område (Giddens 1979, 8). Institutioner kan være juridiske, politiske, økonomiske, symbolske eller slet og ret bare regler, som er reproduceret over lang tid (Giddens 1984, s 33, 375). Det er muligt at konkretisere de tre tidsformer yderligere: Institutionernes *longue durée* udtrykker, at institutionerne overlever enkeltmennesket, de repræsenterer sejlivede strukturer. Man kan sige, at institutionerne "strækker sig" på begge sider af individets livstid og udgør en del af præmisserne for, hvordan menneskenes daglige, rutinemæssige tilværelse udfolder sig. *Dasein* eller individets livstid ligger mellem institutionernes *longue durée* og *durée* og kan opfanges i begrebet generation. Sammenhængen mellem *dasein* og *durée* består i, at de strategiske beslutninger vi tager i løbet af livet, har konsekvenser for dagligdagens rutiner fremover (Simonsen 1990, s 34). Hvis man f. eks. bestemmer sig for, at flytte til Bergen og studere arkæologi, er det en strategisk beslutning (*dasein*), som får konsekvens for dag-til-dag tiden (*durée*) i årene, som kommer. *Dasein* og *longue durée* har altså indflydelse på dagligdagens rutiner og ifølge strukturenes dualitet virker dagligdagens *durée*

tilbage på *longue durée* – ændrer de grundlæggende institutioner i samfundet.

Samfundets udstrækning i tid og rum

Alle samfund struktureres gennem tid og i forhold til rum. Dette bringer os videre til et andet centralt begreb i Giddens strukturteori: *time-space distancation*, (udstrækning i tid og rum). Sociale systemer eller institutioner "strækker sig" over tid og rum, eller sagt med andre ord: sociale systemer fungerer over kortere eller længere tid og gælder for et stort eller mindre geografisk område. Små samfund som f. eks et jæger-samler samfund er karakteriseret ved *high presence availability*, (en høj grad af tilstedeværelse) og har ikke stor udstrækning i hverken tid eller rum. Disse samfund vedligeholdes og legitimeres gennem tradition, som videreføres mundtligt, menneskerne må altså være fysisk tilstede, for at kende til traditionerne. Der er relativt få sociale forbindelser med folk, som ikke er tilstedeværende. Det er dét, som ligger i begrebet lille udstrækning i rum. Traditioner vedligeholder kontakten med fortiden, forstået sådan at de samme traditioner følges gennem generationer. I disse samfund er det den menneskelige hukommelse, som tjener som lagringsplads for kontrolleret kundskab, det er dette, som ligger i begrebet lille udstrækning i tid. Disse samfund har altså en lav grad af udstrækning i tid og rum. I samfund med stor tids og rums udstrækning må et andet medie end den menneskelige hukommelse fungere som lagringsplads for kontrolleret kundskab som for eksempel

tradition. I samfund, hvor skriften kendes som lagringsmedium, er det muligt, at udvikle samfundssystemer med større udstrækning i tid og rum. Det, at have skrevne oplysninger om folk, begivenheder og ting genererer magt, som er umulig i samfund uden skriftkultur (Giddens 1984, s 256-262; Giddens 1995 (1981), s 4-5).⁶ Giddens hævder, at byen som et religiøst, ceremonielt og kommercielt center, som fænomen er karakteristisk for samfund med en høj grad af udstrækning i tid og rum. Med reference til Lewis Mumford, siger han videre, at byen kan ses på som en helt speciel form for kundskabs-lagerplads (*container*), hvor magt genereres i en skala, som er utænkkelig for ikke urbane samfund (Giddens 1995 (1981), s 90-97). Samfundets grad af tids- og rumsudstrækning er altså med til at bestemme, hvordan samfundet er struktureret.

Samfundsændring

Samfundsændring finder sted gennem to processer. Den ene form for ændring har tilknytning til de daglige rutiner og opgaver, livet byder os. Mennesker følger de regler, som ligger til grund for rutinerne, afhængig af de ressourcer de har til rådighed, men opgaverne udføres med kreativitet. De nye løsninger, som opstår, ændrer langsomt reglerne. Dette er en kontinuerlig form for ændring, som går over lang tid. Den anden form for ændring er mer radikal og relaterer sig til organisering af og ændring i de overordnede institutioner, som knytter sig til *longue durée*. Giddens introducerer i denne forbindelse to

termer: *episodic characterisations* eller (episodiske ændringer) og *time-space edges*, (ægge i tid og rum). Episodiske ændringer har tilknytning til de sociale ændringsprocesser, som har en helt bestemt eller direkte retning, altså ændringer i stor skala, som fører omorganisering af samfundets institutioner med sig. Byopkomst i agrare samfund og tidlig statsdannelse er eksempler som trækkes frem som resultat af episodiske ændringer (Giddens 1984, s xxix; Giddens 1995 (1981), s 23, 82-83). Ifølge Giddens har de fleste større ændringer fundet sted som følge af kontakt mellem samfund, som har forskellig struktur. Begrebet ægge i tid og rum har tilknytning til kontaktfladerne og de forskellige former for kontakt, som kan finde sted mellem disse samfund (Giddens 1995 (1981), s 23, 82-83). Strukturelt forskellige samfund kan skilles ved, at de har forskellig grad af tids- og rumsudstrækning. For eksempel havde 900-1000 tallets europæiske kristne samfund en skriftkultur og en organisatorisk infrastruktur som, som gjorde det muligt, at have kundskab om det, som var fjernt både i tid (nedskrevne beretninger om begivenheder) og i rum (fra Rom til England). Andre samfund som de samtidige skandinaviske havde sandsynligvis en mere afgrænset kundskab om egen historie og om det som foregik i fjerne områder, de var for en stor del afhængige af mundtlig overlevering. Når samfund med forskellig struktur kommer i kontakt med hinanden, vil der være et potentiale for, at sociale ændringer kan finde sted.

Steder

Socialt liv, handling finder sted, bogstavelig talt på *locales*/steder. Handling er altså lokaliseret. *Locales* er ikke bare fysiske omgivelser eller rammen for handling men må ses under det samme teoretiske rammeværk som "struktur" i strukturenes dualitet. Aktørerne skaber og vedligeholder de fysiske rammer for handling gennem handling, men de fysiske omgivelser strukturerer også vore handlinger (Cassell 1993, s 19). F. eks vil en kirkebygning kun være en kirke, så længe der udføres kristne religiøse ceremonier der. Uden kristne ceremonier er kirken bare en bygning. I tillæg opfører vi os efter udtalte og ikke mindst uudtalte regler, når vi opholder os i en kirke. Vi taler lidt dæmpet og der er sjældent trampeklap efter en kirkekonsert. Kirken strukturerer altså vores opførelse. Ofte bruges de fysiske rammer for handling taktisk, for at støtte og understrege hensigt og mening (Giddens 1984, s xxv). Det er vel ikke tilfældigt, at der med direktørtitlen gerne følger et stort tungt møbleret kontor, som kan understrege direktørens rolle, som den der har det sidste ord. Stedet virker altså tilbage på aktørerne, virker strukturerende på aktørernes handlinger eller liv og *vice versa*, aktørerne påvirker de fysiske omgivelser (Giddens 1984, s xxvii).

Giddens strukturteori giver en indsigt i hvordan social ændring finder sted, hvordan overordnede strukturer formes og vedligeholdes i et samspil med aktører gennem tid og i rum. Vi skal i det følgende se, hvordan denne indsigt kan anvendes på det arkæologiske materiale fra Bergen.

Strukturationsteori og bydannelse

I mit dr. art. projekt ser jeg på bydannelse i Bergen frem til ca. 1170. Olav Kyrre skal have "sat" by i Bergen omkring 1070. Det er altså de første 100 år af Bergens historie som by, der er tidsrammen for studiet. Kildematerialet omfatter arkæologiske såvel som skriftlige og botaniske kilder. Jeg ønsker at tage termen *bydannelsesprocessen* alvorligt og har som overordnet mål at forstå, hvordan byen som socialt fænomen blev formet og vedligeholdt i samspillet mellem overordnede strukturer og aktører, - forstå de processer som området omkring Vågen gennemgik i udviklingen fra at være et ruralt område til at blive en by. Bydannelsesprocessen over de første 100 år skal altså i fokus. For bydannelse i Bergen var netop en proces, ikke en over-natten hændelse. Centrale dele af denne proces kan beskrives og forstås indenfor det teoretiske rammeverk, som Giddens strukturationsteori tilbyder.

Metodisk har jeg ønsket om, at forstå det, som sker på et mikroplan i bysamfundet i forhold til det, som sker på makroplanet i det tidlig-middelalderlige Norge og *visse versa*. Jeg ønsker, at "befolke" byen, at arbejde med handlende og ikke bare handel, håndværkere ikke bare håndværk. Dele af materialet er vældig godt dateret og giver muligheden for at tale om "det som skete, da Olav Kyrre var konge", eller "det som skete

i borgerkrigstiden da kongemagten var svag". Materialet indeholder altså muligheden, for at koble det som sker på mikroniveau i Bergen, med det som sker på makroniveau i samfundet og Giddens perspektiv tilbyder netop et metodisk rammeverk til at integrere studier på mikro og makroplan (Giddens 1984, s 139-144).

Materiel kultur og strukturationsteori

Mit udgangspunkt for at koble materiel kultur med strukturationsteori er, at materiel kultur er udtryk for handling og aktivitet (intentionel eller ikke intentionel) i fortiden. Det arkæologiske materiale afspejler altså de handlinger og beslutninger, som fandt sted da Bergen blev by. Videre kan det arkæologiske materiale ses i lyset af strukturenes dualitet. Ifølge Giddens kan locales/steder/de fysiske omgivelser ses under samme teoretiske rammeverk som "struktur" i strukturenes dualitet. Det arkæologiske materiale repræsenterer netop de fysiske omgivelser, og her forstår jeg begrebet meget bredt; de fysiske omgivelser indbefatter således alt fra den naturlige topografi, til bygninger og ned til den mindste bakstehelle i det forhåndenværende materiale. Jeg mener altså, at al materiel kultur falder ind under det teoretiske rammeverk for strukturenes dualitet.

System og aktør

Forenklet kan man sige, at i et hierarkisk samfund som det tidlige norske centralkongedømme, blev handling initieret dels "fra oven", dels "fra neden". Beslutninger fra oven blev taget af centrale aktører, som

havde en mening om, hvordan samfundet burde formes og som havde ressourcer til at realisere sine ideer (for eksempel repræsentanter for kongemagten og kirken). Jeg vil kalde dem ressourcestærke aktører. Beslutninger fra neden blev taget af aktører, som befandt sig på lavere niveau i hierarkiet, som for eksempel indbyggere i Bergen. Disse aktører må man antage, havde mindre indflydelse på samfundsudviklingen end de ressourcestærke aktører øverst i hierarkiet.

Kildematerialet afspejler handling udført fra oven så vel som fra neden. Det arkæologisk kildemateriale består af fysiske anlæg som for eksempel bygninger og tomtegrænser og af genstandsmateriale, (artefakter og økofakter) og kulturlag. Indledningsvis må analysen af kildematerialet tage udgangspunkt i en grov deling af materialet i kilder, som belyser henholdsvis handling initieret fra oven og handling initieret fra neden.

En række kilder kan tolkes som resultat af beslutninger taget fra oven. Eksempler på disse er monumentale bygninger som Store Kristkirke og Lille Kristkirke på Holmen, de blev igangsat af Olav Kyrre omkring 1070. Otte kirker i byområdet, samt Munke-liv, Nonneseter, Jonskloster og Allehelgens hospitalet er også monumentale bygværk, som blev påbegyndt i 1100-tallet før 1170. Udstykning af tomter langs nordsiden af Vågen og ind langs middelalderens Veisan kan også ses som udslag af beslutninger taget fra oven. Centrale repræsentanter for kongemagten eller kirken lagde

sandsynligvis de overordnede præmisser for, hvordan den nye by skulle organiseres fysisk og socialtopografisk.

Beslutninger taget fra neden afspejles sandsynligvis i de profane bygninger på byens tomter. Genstandsmateriale og kulturlag viser den aktivitet, som fandt sted på tomterne altså hverdagslivet i byen, dag-til-dag aktiviteterne og afspejler også beslutninger taget fra neden. De nye byboere kom til dækket bord, når det galdt overordnet indfrastruktur som for eksempel tomtegrænser og kirketopografi, men momenter som udbygningstakt og aktivitet på tomterne vil i høj grad kunne belyse, hvordan de ressourcestærke aktørers ønske om at etablere en by, blev imødekommet af de nye byboere.

Resourcer

I hvor høj grad de ressourcestærke aktørers ønske blev fulgt op af handling, er afhængig af hvilke ressourcer aktørerne faktisk havde. Kongemagtens og kirkens styrke varierede i løbet af hundrede års perioden mellem 1070 og 1170, det vil være meget interessant at vurdere, hvordan de ressourcestærke aktørers ønske om at etablere en by blev modtaget af de nye byboere. Havde "kongemagten" styrke/ressourcer til at følge urbaniseringsplanerne op eller tog byboerne sagen i egen hånd?

Fysisk og mental kontekst for handling

Under hvilke omstændigheder initieres og udføres handling? I hvilken kontekst? Både de ressourcestærke aktører og de som handler fra neden,

fungerede i en kontekst. Konteksten var fysisk: Europa, Skandinavien, Norge, Bergen, byområde, tomt, hus... altså rumslig, så vel som "mental". Den fysiske, rumlige kontekst kan analyseres indenfor det teoretiske rammeværk som strukturenes dualitet tilbyder: Menneskers handlinger skaber og påvirker de fysiske omgivelser og de fysiske omgivelser virker tilbage og er med til at styre nye valg. De nye byboere måtte indrette sig under den overordnede fysiske og socialtopografiske struktur, som var givet "fra oven", men kunne (måske) bestemme selv, hvordan de ville indrette sig og leve på detaljeniveau. Måden folk indrettede sig på, havde for sin del indflydelse på, hvordan byen efterhånden tog sig ud fysisk og socialtopografisk.

De tre tidsdimensioner, som Giddens regner med, giver et godt rammeværk for at forstå de nye byboeres "mentale" kontekst eller sagt med andre ord for at forstå, hvilke "regler" disse aktører levede under. De nye byboere var ikke født i Bergen, de var oprindelig fra et andet sted og bar egne traditioner med sig. Man kan sige, at disse traditioner repræsenterer *longue durée* tidsdimensionen. Måske kom de fra oplandet omkring Bergen, måske de var repræsentanter for stormænd rundt om på Vestlandet, eller de var udlændinge med urban eller ikke-urban baggrund. Uanset hvilken baggrund de havde, bar de den med sig, når de skulle etablere sig på det nye sted (og stedet, må vi antage, var i princippet bare et stykke land med markering af tomter). Dét,

at de flyttede til Bergen og skulle begynde et liv som byfolk, var en strategisk beslutning af *dasein* tidsdimension. Den fik konsekvenser for dag-til-dag rutinerne fremover. I byen måtte tilflytterne indordne sig de nye forhold og dag-til-dag livet blev levet i en blanding af nedarvede traditioner og nye regler. Efterhånden blev blandingen den nye konvention, som senere tilflyttere måtte forholde sig til. Det vil også være interessant at se den mentale kontekst, som centrale repræsentanter for kongemagt og kirke handlede indenfor, i lyset af Giddens tre tidsdimensioner. Stikord kan da være: *Longue durée* og det hedenske ættesamfund, gamle traditioner og institutioner; *dasein* og påvirkningerne fra Europa, den nye religion, nye måder at organisere sig på; *durée* og konsekvensen af formålsrettede handlinger. De ressourcestærke aktørers mentale kontekst er central for at forstå de overordnede linier i bydannelsesprocessen.

Episodiske ændringer, udstrækning i tid og rum og ægge i tid og rum

Det vil også være interessant at se bydannelsesprocessen i Bergen i lyset af det teoretiske rammeværk omkring episodiske ændringer, udstrækning i tid og rum og ægge i tid og rum. I 1000-1100 tallet befandt det norske samfund sig i en brydningstid, hvor man på den ene side havde det traditionelle, hedenske ættesamfund, på den anden side de ressourcestærke aktørers stræben efter at ændre dette samfund mod et kristent centralkongedømme. Vi aner konturerne af et møde mellem samfund som har forskellig

struktur, eller grad af udstrækning i tid og rum og forskellige traditioner og dette resulterer i ændringer af epistodisk karakter.

Afslutning

Et helt konkret problem i forhold til det arkæologiske materiale er dette: Handling kan udføres intentionelt eller ikke intentionelt, uanset vil handling, ifølge Giddens altid føre med sig utilsigtede virkninger. Det arkæologiske materiale afspejler handling, men kan vi vide om det er de tilsigtede eller utilsigtede virkninger af handling? Det er et problem som der må reflekteres nærmere over. Et beslægtet problem er, at ingen "faktorer" er stabile indenfor det teoretiske rammeværk som Giddens strukturteori tilbyder. Aktører har indflydelse på struktur og struktur har indflydelse på aktører. Det virker rimeligt, ja realistisk. Men det var enklere før i tiden, hvor aktørerne bare handlede intentionelt, eller hvor strukturen lå som en tryk base og styrede menneskenes liv – enklere, men ikke så virkelighedsnært. Her er det vigtigt, at gå seriøst ind i kontekst arbejdet, at få indblik i så vel den fysiske som den mentale kontekst for aktørerne. Iscenesætte og derigennem forstå aktørernes handlinger i samfundet. At arbejde med strukturteori som teoretisk rammeværk fordrer med andre ord at man træder ind i den hermeneutiske cirkel og arbejder i en vekselvirkning mellem materiale og tolkning.

Gitte Hansen er doktor art. stipendiat ved Arkeologisk Institutt Universitetet i Bergen.

Abstract er oversat til engelsk af Rory Dunlop.

1. Artikkelnen bygger på mit videnskabsteoretiske indlæg for dr. art graden, indlægget blev holdt på seminaret "Den Produerte fortid" på Institutt for Arkeologi Universitetet i Tromsø, Maj 2000.
2. De to modeller betegnes ofte som henholdsvis den evolutionistiske og den genetiske model (Christoffersen 1982, 104; 1989, 112 og note 10). Jeg mener at termerne er ubegribelige i forhold til hvad de to modeller indeholder. Termen evolutionistisk giver associationer til Darwin og diskussionerne omkring udviklingslæren, hvilket fører til mange misforståelser, jeg foretrækker derfor at kalde modellerne "den ældre" og "den yngre" indtil videre.
3. Disse positioner kaldes også subjektivism/et aktørorienteret perspektiv og objektivisme/et strukturorienteret perspektiv. Max Weber var en tidlig fortaler for subjektivismen, Emile Durkheim for objektivismen (Gilje og Grimen 1992, 202; Bugge 1999, 1).
4. Der ligger i den praktiske bevidsthed en klar parallel til Pierre Bordieus kropslige kundskab om verdenen (se for eksempel Bordieu 1999, s 141). Der er i det hele taget, som mange har påpeget før mig, mange sammenfald mellem Giddens og Bordieus handlingsteorier.
5. Giddens låner termerne fra Martin Heidegger (*dasein*), Alfred Schutz (*durée*) og Ferdinand Braudel (*longue durée*) og udvikler dem videre (Giddens 1995 (1981), 20, 34).
6. Giddens fremhæver specielt skrift som lagringsmedium for kontrolleret kundskab, men det må være oplagt at også billeder, kunst og arkitektur kan lagre og formidle information om for eksempel historie og religion.

Litteratur

- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Vol. 13, *Acta archaeologica lundensia*.
- Bordieu, P. 1999. *Meditasjoner. Meditations Pascaliennes*.
- Bryant, C.G.A, og Jary, D. 1991. *Giddens' Theory of Structuration. A critical appreciation*.
- Bugge, L. 1999. *Anthony Giddens' strukturelle sosiologi*. Hovedoppgave i sosiologi, Sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Cassell, P. 1993. *The Giddens reader*.
- Christophersen, A. 1982. Den Urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderse byutviklingen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Den medeltida staden* 1982:3.
- Christophersen, A. 1989. Kjøpe, selge, bytte, gi. Vareutveksling og byoppkomst i Norge ca 800-1100: En model. *Medeltidens fødsel*, red. A. Andrén.
- Gansum, T. 1995. *Jernaldergravskikk i slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold - lokale eller regionale symboler?* Magistergradsavhandling i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo.
- Giddens, A. 1979. *Central Problems in Social Theory*.
- Giddens, A. 1984. *The constitution of society. Outline of the Theory of Structuration*.
- Giddens, A. 1995 (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.
- Gilje, N og Grimen, H. 1992. *Samfunnsvitenskapenes forutsetninger*. 2. udg.
- Moreland, J. 1991. Method and Theory in Medieval Archaeology in the 1990's. *Archaeologia medievale*.
- Nielsen, S. 1997. Byudvikling i Skandinavien i perioden 700-1100 e.Kr. *LAG 6*, red. N. Haue og M. Runge.
- Olsen, B. 1987. Stability and change i Saami band structure in the Varanger area of Arctic Norway, AD 1300-1700. *Norwegian Archaeological Review* 20 (2).
- Olsen, O. 1975. Nogle tanker i anledning af Ribes uventet høje alder. *Fra Ribe Amt* 1975.
- Roesdal, E 1980. *Danmarks vikingetid*.
- Roesdal, E. 1989. *Vikingernes verden*. 3. udg.
- Schanche, K. 1988. *Mortensnes, en boplass i Varanger. En studie av samfunn og materiell kultur gjennom 10.000 år*. Magisteravhandling i arkeologi, Institutt for samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, K. 1990. Filosofi og geografisk livsformsanalyse. *Kulturgeografiske hæfter* 38.

Stormannagården Laukko under medeltiden

– den finländska landsbygden och kontakterna till Europa

Kari Uotila

Abstract

The Laukko Manor during the Middle Ages – The Finnish Countryside and Contacts to Europe

The Laukko manor in Vesilahti is situated on the side of lake Pyhäjärvi by an important medieval water route near the present-day city of Tampere. The manor has an old Iron Age background. At the beginning of the 15th century, the manor passed into the ownership of Jeppe Kurki and, from then on, the Kurki family had the manor in its possession for almost 400 years. Excavations in 1989-99 were carried out in different parts of the manor's garden. It seemed that the oldest artefacts and most important finds were centred in the immediate vicinity of the manor's cellar or inside it. In the south of medieval stone cellar, there are remains of at least two stone foundations related to wooden buildings from two different times have been found in the excavation area. Additionally, some 2000 finds have been recovered, including roofing tiles, pottery, glass, metal and altogether 90 coins, of which 80 medieval silver coins belong to the "Laukko money purse" discovered in 1997. The masonry main house of the manor - of which only the stone-built vaulted cellar remains today - was built latest by the turn of the 16th century. The stone building has been constructed in a very unusual manner for Finland, because it had a roof of flat plain tiles, window glass with lead strips and one of the oldest known vessel-tile stoves in Finland. Under the floor of the same building a money purse was hidden in 1510 by a traveller who had arrived from Livonia - the purse included altogether 80 silver coins.

Den historiska tidens arkeologiska forskning i Finland har för det mesta inriktat sig på att undersöka borgar, städer och kyrkor, men samtidigt, om än vid sidan om dessa arkeologiska huvudintressen och utan stora pengar har många slags undersökningar ut-

förts vid olika platser också ute på landsbygden. Under de första åren av 1900-talet undersökte Juhani Rinne flera säterier och grävde fram ruinerna av Järppilä stenhus i Tövsala. På 1930-talet utförde Iikka Kronqvist i sin tur utgrävningar bl.a. vid Herrainkartano

i Pemar och undersökte i mycket stor skala stenbyggandet på olika håll i Finland, bl.a. på Halola och Tavinsalmi i Maaninka. Under 1950-80-talen har C.J.Gardberg många gånger behandlat herrgårdsborgar av vilka gråstenslottet på Qvidja i Pargas varit ett av de viktigaste undersökningsobjekten (t.ex. Gardberg 1959 och 1993 s. 134ff; Lovén 1996 s. 322ff; Rinne 1914; Uotila 1989 s. 49ff).

Arkeologin hade sitt egentliga genombrott på landsbygden och särskilt på herrgårdar vid skiftet mellan 1980 och 1990-talen. Då igångsattes det s.k. SUKKA-projektet i Bjärnä under ledning av Helsingfors universitet (Niukkanen 1997) och undersökningen av Laukko i Vesilahti under ledning av museiverket (Uotila 1996 och 2000). Till de viktiga undersökningsobjekten vid sidan av de ovannämnda på det finska fastlandet här även utgrävningarna vid ett stenhus i Jomala på Åland (Högfors 1991). Under 1990-talet har ytterligare projekten på Kankasi Masku, på Svidja i Sjundeå (Niukkanen 1998), på kungsgården i Maaninka samt i Uukuniemi och Esbo påbörjats. En del av de ovannämnda och många av de mindre projekten på landsbygden har genomförts i Finland undantagsvis bara för det vetenskapliga intressets skull utan att undersökningsobjektet hotas av exploatering eller någon annan förstöring. Läget är helt annorlunda vid utgrävningar i städer, borgar eller kyrkor, som praktiskt taget alltid genomförs i samband med byggnation, varvid undersökningen utförs av andra än vetenskapliga orsaker.

I Finland har landsbygdsarkeologin koncentrerat sig på herrgårdar, men det finns klara arkeologiska grunder för läget. Ofta är jordlagren förknippade med mänsklig aktivitet ytterst tunna även vid herrgårdar med mycket folk vilket har haft till följd att fynden i så fall är få. Nästan alla boplatser på landsbygden är belägna i sand- och moränjord att största delen av tecken på vardagsliv som trä- och läderföremål samt textilier med tiden helt och hållet har försvunnit. Det är för det mesta keramik, byggnadsmaterial, metaller, ben och glas som kan tas i förvar. Det är uppenbart att den arkeologiska bilden av livet oundvikligt blir bristfällig. Trots allt har man särskilt under 1990-talet fått ny kunskap om bostads- och levnadsförhållanden på herrgårdar och på landsbygden under medeltiden och 1500-talet. Den tidigare forskningen har i hög grad baserat sig på konsthistorisk forskning och fåtaliga historiska källor angående t.ex. spridningen av kakelugnar och tegeltak till Finland. Men med hjälp av de nya utgrävningarna håller forskningsbilden snabbt på att bli mycket mer mångsidig än förr (Niukkanen 1997, 1998; Uotila 1996, 2000).

Laukko i Vesilahti ligger vid sjön Pyhäjärvi vid en viktig medeltida vattenled nära den nuvarande staden Tammerfors. Herrgården har sina rötter i järnåldern, eftersom resterna av två eller tre järnåldersgravfält är kända nära herrgården. Från dessa gravfält har under årtiondenas lopp tillvaratagits bl.a. flera praktvapen. Laukko nämns i urkunderna för första gången 1416, men det är möjligt att herr-

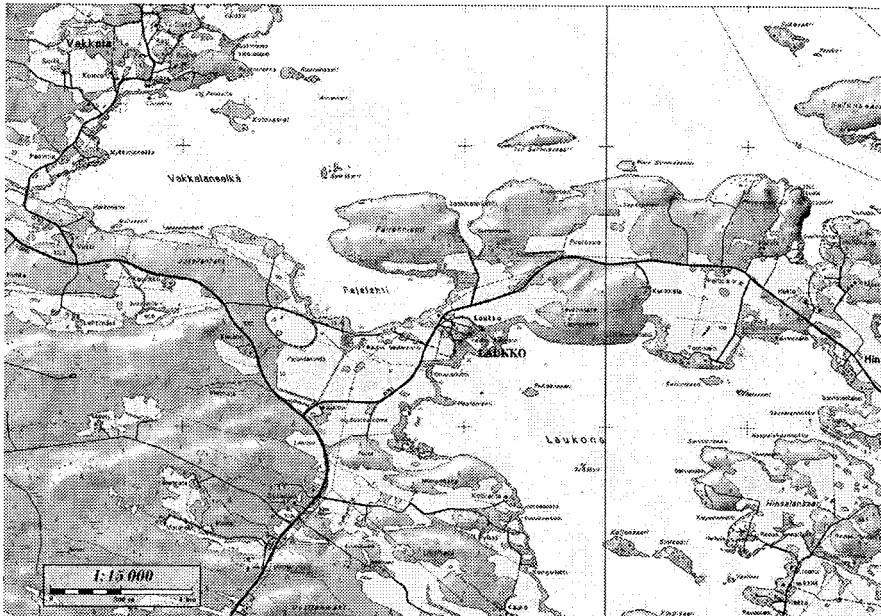

gården har funnits redan under Klas Lydekensson Djäkns tid i slutet av 1300-talet. I början av 1400-talet övergick herrgården till Jeppe Kurck och efter det ägdes den av släkten Kurck i nästan 400 år. Helt nära herrgården Laukko utbröt också det enda medeltida bondeupproret, det s.k. Davids uppror år 1438. Det är möjligt att herrgårdens äldsta historia har ett samband med dessa händelser. Till herrgårdens ägarskara hörde i början av 1500-talet Arvid Kurck, den sista katolska biskopen i Finland. Under hans tid såldes avlat för renovering av herrgårdens kapell 1518. I historiska undersökningar har byggandet av Laukko stenhus ofta förknippats med hans tid. Herrgården förblev ett av släkten Kurcks säterier ända till branden 1704, varvid dess huvudbyggnad, värdefulla arkiv och inredning för-

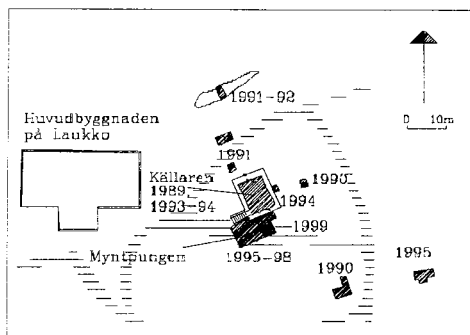
stördes. Efter detta blev Laukko för en lång tid utan invånare tills den åter på 1800-talet omvandlades till en herrgård (Jokipii 1955; Läntinen 1996; Uotila 1996).

På jakt efter det försvunna stenhuset

År 1989 igångsattes ett gemensamt projekt av museiverkets byggnads-historiska avdelning och Juhani Lagerstam, ägaren till Laukko i Vesilahti för att hitta Laukkos försvunna stenhus. Under ledning av författaren, som var ansvarig för fältarbetet, började man lokalisera det försvunna och mystiska stenhuset i ett närliggande parkområde sydost om en nuvarande stenkällare. Flera elektromagnetiska forskningsmetoder har under årens lopp använts

Figur 1. Herrgården Laukko ligger på södra sidan av sjön Pyhäjärvi vid en vattenled i sydväst-nordostlig riktning. Det är möjligt att området ursprungligen bestått av en holme som legat utanför fastlandet.

Figur 2. Byggnaderna runt gården på Laukko, den medeltida källaren och utgrävningsområdena 1889–1998.

i området för att lokalisera stenhusets murar. Metoderna har kompletterats av små provschakt på olika håll i parken. Vid utgrävningarna tillvaratogs föremål från järnålderns slut eller medeltiden, ända fram till 1900-talet, men stenhuset hittades inte. Allt syftade på att de äldsta och viktigaste föremålen koncentrerade sig alldeles invid eller inne i källaren.

Således påbörjades 1995 undersökningen av ett mer vidsträckt och enhetligare område i närheten av Laukkos stora stenkällare. År 1999 bestod undersökningsområdet redan av över 50 m², och 60 m³ av de gamla jordlagren hade då blivit undersökta. Från utgrävningsområdet har hittills påträffats lämningar efter åtminstone två eller tre stengrunder, som har hört till träbyggnader från medeltiden fram till 1700-talet. Ytterligare har ca 2000 föremål påträffats. Fynden består av kakel, taktegel, keramik, glas, metaller, och mynt den mest intressanta föremålsgruppen. Inalles påträffades 90 äldre mynt, av vilka 80 silvermynt ingår i Laukkos myntpung som påträffades 1997.

Undersökningarna i Laukko sammanställdes våren 1999 i en utställning arrangerad av Aboamuseet i Åbo. Våren 2000 publicerades en omfattande bok på finska och engelska med tio forskares artiklar om Laukko gårds historia vilka behandlade arkeologiska och naturvetenskapliga analyser samt de viktigaste fyndgrupperna (Uotila 2000).

Husgeråd

Vid utgrävningarna har i huvudsak samtliga föremål förutom de moderna, dvs. yngre än 100 år gamla, som glass och metaller, tagits i förvar och katalogiserats. Jorden i utgrävningsområdet består av sand och morän med bara ställvis lera, vilket har varit orsaken till att varken trä- eller läderföremål bevarats i jorden. Men i övrigt är föremålen för närvarande långt över tusen till antalet. Metallfynden består bl.a. av fem ölhanar eller fragment som har framkommit i källaren. Bland ölhanarna finns både medeltida med handtag i form av en tupp eller en höna, och ölhanar med trepasshandtag från 1600-talet. Bland metallföremålen påträffades bl.a. två knivblad, en fingerborg, en dräknål av brons och ett spänne av järn.

Den äldsta keramikgruppen består av tiotals svartgodsskärvor av inhemsk tillverkning, som traditionellt och särskilt för inlandets del har daterats till järnåldern. Men i Laukko har denna typ av keramik varit i bruk även under medeltiden. Importgodset i sin tur re-

presenteras av några buk- och botten- delar av medeltida stengodskärl. Den vanligaste käriltypen har bestått av olika rödgodskärl, av vilka en del har glasyr typisk för 1600- och 1700-talen. Bords- kärnen representeras även av några skär- vor av glas, som t.ex. bukbitar av pass- glaskannor från 1500-talet. Om var- dagslivet på herrgården berättar också djurben i flera tiotals kilo, av vilka ett litet urval har analyserats. Resultatet visade att jämte husdjur stod även vilt och stora sjöfåglar på matsedeln.

Myntpungen från Laukko

Vid 1997 års utgrävningar fram- kom en myntpung med 80 silvermynt under en liten stenläggning söder om källaren. Vid upptagningen var en del av mynten sammanpressade i form av låga högar. Mynten sändes till Pekka Sarvas, överintendent vid museiverkets myntkabinett för närmare analys. Han undersökte mynten och räknade att myntfyndet innehöll 24 danska hvider och 56 livländska (baltiska) skillingar. De äldsta mynten i myntpungen var de danska hviderna, som hade prä- glats 1448, och de yngsta utgjordes av Rigaskillingar, som lantmästare Wolter von Plettenberg och ärkebis- kop Mikael Hildebrand tillsammans lät prägla 1500-1505. Dessa yngsta mynt visar att gömmts under golvet i Laukkos huvudbyggnad tidigast un- der 1500-talets första årtionde (Sarvas 1998). Myntpungen från Laukko vi- sar att både gamla och nypräglade mynt varit i bruk samtidigt.

Stenhuset på Laukko

Enligt forskarna har Laukko hört till de få finländska herrgårdar, som under medeltiden och på 1500-talet har haft en huvudbyggnad av gråsten. Enligt historiska källor byggnaden förstörts vid en brand 1704 och därefter har flera forskare försökt lokalisera stenhuset. Av 1989 och 1999 års un- dersökningar har framgått att läm- ningar efter huvudbyggnaden inte har bevarats i den sydöstra delen av par- ken utan att de äldsta, rikaste och finaste fynden har tillvaratagits nära den stora stenkällaren eller under dess golv. Det kan på goda grunder hävdas att den nuvarande stenkällaren är Laukkos gamla stenhus, vars övriga delar förstörts vid branden 1704 och därefter rivits. Den mycket stora käl- laren med ett rum, vars storlek är ca 6 x 8 meter och höjd på ca 4 meter, har murats för det mesta av gråsten och bara ställvis av tegel. Stenkällaren kan med hjälp av byggnadsarkeologiska metoder dateras närmast till sekelskif- tet mellan 1400 och 1500. Källaren på Laukko är ett av de största rummen med tunnvalv i Finland. Sina när- maste motsvarigheter har den i de vid kusten belägna stenhusen på Kankas i Masku och Qvidja i Pargas.

De flesta arkeologiska fynden kan även förknippas med stenhuset, efter- som en av de största fyndgrupperna har bestått av de i Finland unika platt- formade takteglar. Vid utgrävningar- na på Laukko har tusentals fragment av dessa stora taktegel i form av plattor och med böjd nederkant påträffats.

Flera av dessa tegel har smyckats med räfflor som skapats genom att man med fingrar dragit på ytan innan teglen bränts. I den europeiska forskningslitteraturen kallas sådana tegel för "tegel med bäversvans" (ty. Biberschwönze), i svensk forskning för fjälltegel. De har varit vanliga i Centraleuropa under medeltiden, men i Östersjöområdet har de använts närmast bara i Baltikum, Polen, Tyskland och Danmark. De närmaste arkeologiska motsvarigheterna till Laukkos taktegel känner vi därför i Riga och Lund. I Finland har några medeltida slott, bl.a. biskopsborgen Kustö täckts med taktegel, men de har varit av typen munk- och nunnetegel och fyrkantiga platttegel (t.ex. Antell 1986; Caune 1993; Venhe 1994). De har sannolikt varit av inhemsk tillverkning medan takteglerna på Laukko snarare har tillverkats i trakten söder om Östersjön

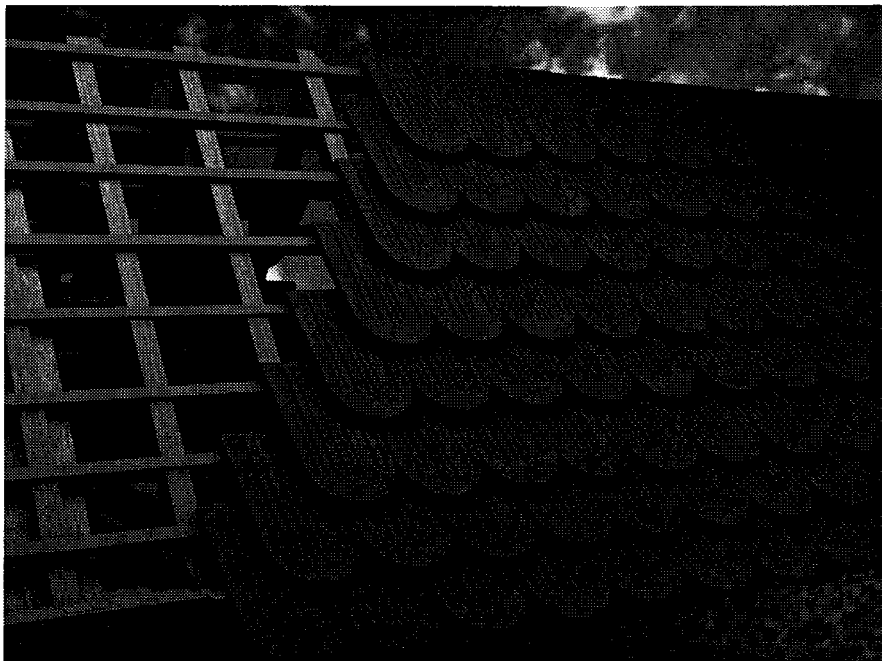
och importerats över Östersjön till denna herrgård långt inne i Finland.

En annan mycket ovanlig fyndgrupp i Finland, som dock påträffades i Laukko, är pottkakelfragment, d.v.s. skärvor från mynning, buk och botten. Detta föranleder tanken på att en pottkakelugn uppförts i huvudbyggnaden redan vid sekelskiftet 1400-1500. Det har tidigare framhävts i forskningslitteraturen att kakelugnarna först kom till Finland i mitten av 1500-talet i samband med renoveringen av Åbo slott, men det verkar som om denna europeiska uppvärmningsnyhet redan tidigare har varit i bruk i Finland (Majantie 1998).

Början till kakelugnarnas historia i Finland har, på grundval av arkeologiska undersökningar vid olika objekt, flyttats tillbaka i tiden åtminstone till sekelskiftet 1400-1500, kan-

Figur 3. Källaren på Laukko är ett av de största välvda utrymmena i Finland med dimensioner på c. 6x8 meter och en höjd på nästan 4 meter. Källaren är murad i framför allt gråsten och bara ställvis i tegel.

Figur 4. På grundval av utgrävningsresultaten förefaller det som om plattformade taktegel varit i bruk under en relativt ganska lång period, kanske allt ifrån medeltiden ända till branden i början på 1700-talet (3D-datamodell).

ske t.o.m. ännu längre bakåt i tiden. Förutom Laukko har delar av tidigare okända pott- och renässanskakelugnar påträffats vid många andra undersökningsobjekt. De berättar om vidsträckt spridning av nya uppvärmningssystem både i bostadshus i städer och i herrgårdar på landsbygden (Niukkanen 1998; Majantie 1998).

Huvudbyggnaden har också redan före 1600-talet haft fönsterglas, som även är mycket sällsynta i Finland. Alla dessa vid arkeologiska utgrävningar framkomna fynd visar att stenkällaren sannolikt har varit en del av stenhuset med flera våningar. Det har haft ett i Finland mycket ovanligt och för sin tid fint uppvärmningssystem, som kan ha använts för att värma upp

salen i stenhuset. Kanske samma sal, som har belysts genom mycket dyrbara och fina fönsterglas. Hela byggnaden har varit täckt med taktegel i form av plattor, som haft sina närmaste motsvarigheter i Riga, Lund och Marienburg.

Den stora branden på Laukko år 1704

Medeltidens slut var inte den enda glansperioden för huvudbyggnaden på Laukko. Vid skiftet mellan 1500 och 1600 infaller en ny epok i Laukkos historia. Grunden för stenhusets tillbyggnad har ännu inte hittats, men på grundval av andra arkeologiska fynd kan man tänka sig att huvudbyggnaden

Fig. 5. Även fragment av renässanskakel från sekelskiftet 1500/1600 har påträffats på Laukko. På bilden kakel med örnmotiv.

den senast i början av 1600-talet byggs till. Då har åtminstone två olika och tillika ståtliga kakelugnar murats jämte den gamla pottkakelugnen. Även andra förändringar har genomförts i huvudbyggnaden. Taken täckta med bäversvanstegel var inte den enda sällsynta taktypen på Laukko. En annan stor fyndgrupp bildar nämligen de böjda och vågformade takteglan (vingtegel), av vilka en del har mörk glasyr. Mönstret för detta tegeltak, som daterats till 1600-talet, har spridit sig från Nederländerna till Sverige och särskilt till Stockholm, där det under stormaktstiden fanns flera mörkglaserade tegeltak. I Finland blev takteglan i vågform vanligare i städer först på 1700- och 1800-talen.

Vid 1704 års brand förstördes mycket av Laukkos historia, inte minst det två hundra år gamla stenhuset och den nyare tillbyggnaden från 1600-talet. Bara en stor stenkällare omgiven av tjocka lager av brand- och byggnadsrester stod kvar, med vilkas hjälp arkeologen kan reda ut t.ex. utseendet av ett försvunnet stenhus och dess talrika uppvärmningssystem, få kunskap om vardag och fest och t.o.m. hitta en myntpung efter nära 400 år under stenhusets golv.

(Översättning från finska: Leena Venhe)

Kari Uotila, Department of Cultural Studies, Archaeology, Henrikinkatu 2, FIN-20014 University of Turku. kari.uotila@utu.fi

---

Litteratur

- Antell, O. 1986. *Taktegel - tegeltak*.
- Caune, A. 1993. Einege während der Ausgrabungen 1976-1990 erworbene Erkenntnisse über die Ordensburg Bauske in Lettland. *Castella Maris Baltici* I.
- Galster, G. 1972. *Unionstidens udmøntninger*.
- Gardberg, C.J. 1959. Gråstensborgen på Qvidja. *Pargasbygdens historia* II.
- Gardberg, C.J. 1993. *Finlands medeltida borgar*.
- Haljak, G. 1997. *Livländische Münzen aus der Ordenszeit 13.-16. Jahrhundert*.
- Högfors, O. 1991. Mynt, keramik och glas från den medeltida källarruinen invid Jomala kyrka, Åland. *Finsk Museum*.
- Jokipii, M. 1955. Laukossa vuonna 1677. *HAIK*.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariska serien. Fyrtionde delen.
- Läntinen, A. 1996. Kurki-suvun ja Laukon historiaa. Vesilahti 1346-1996. *Toimittanut Helena Honka-Hallila*.
- Majantie, K. 1998. Kaakelit kartanoissa vietetyn elämän kuvastajina. *SKAS* 4.
- Niukkanen, M. 1997. (ed.). Perniä - Kuninkaan ja kartanoiden pitäjä. *SUKKA - Suomen keskiaikainen kartanolaitos. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja XV*.
- Rinne, J. 1914. Katsaus Varsinais-Suomen kartanolinnoihin. *Lännetär, Uusi jakso II*.
- Sarvas, P. 1998. Ett finsk myntfynd från unionstidens slutperiod. *Ord och mening, festskrift till Jørgen Steen Jensen 1. november 1998*.
- Uotila, K. 1989. Kellaritutkimus - yksi sirututkimus ja sen mahdollisuudet. *THARK* 44.
- Uotila, K. 1996. Laukko ja sen kivikellari keskiajalla. Vesilahti 1346-1996. *Toimittanut Helena Honka-Hallila*.
- Uotila, K. 2000. (toim.). Vesilahden Laukko. Linna, kartano, koti. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IV*.
- Venhe, L. 1994. Irtaimet tiililöydöt. Antti Suna (ed.). *Kuusiston linna, tutkimuksia 1985-1993. MVRO raportteja 8*.

Fæstninger, magasiner og symboler

- Østersøens flertydige kirker

Jes Wienberg

Abstract

Fortresses, Storehouses and Symbols - ambiguous churches of the Baltic Sea

Källa on Öland is used as a point of departure in a discussion of the so-called defensive churches or multi-functional churches at the Baltic Sea. The categorization of medieval society into four separate spheres, the church, the castle, the town and the countryside, is criticised as having created a heterogenous group of deviant churches. The deviant churches have been interpreted in three competitive perspectives: 1) defense, 2) profane function and 3) symbolic form. However, to understand the deviant churches it is necessary to combine the perspectives. The multi-functional churches represented a fusion, where the sacred and the profane were integrated. The whole point was, that a broad spectrum of functions such as hostelry, residence and store were made sacred by being integrated in the church building or church yard. Most of the multi-functional churches at the Baltic Sea belong to the period c. 1170-1240 and might be connected to the Danish empire, the crusades and the Saint Canute Guilds. When peace broke down in the 1240s, some of the multi-functional churches were symbolically fortified as also several towns and many manors.

Mærkelige middelalderkirker

På Öland står et stort stenhus, som besøges flittigt af turister. Er det en kirke, for bygningen synes omgivet af en kirkegård? Er det et pakhús fra Visby, som er drevet i land? Eller er det måske en ordensborg, som er havnet på den forkerte side af Østersøen? Både ja og nej, for det er Källa ødekirke (fig. 1), hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin

og fæstning på én og samme gang. En romansk stenkirke fra 1100-årene blev gradvist udbygget med flere etager, så resultatet blev et højt hus med flere funktioner under samme tag: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst et kreneleret skytte loft med udsigt over land og hav (SvK 128, 1969; Boström 1978b).

Källa er blot én af mange mærkelige middelalderkirker, som afviger ved

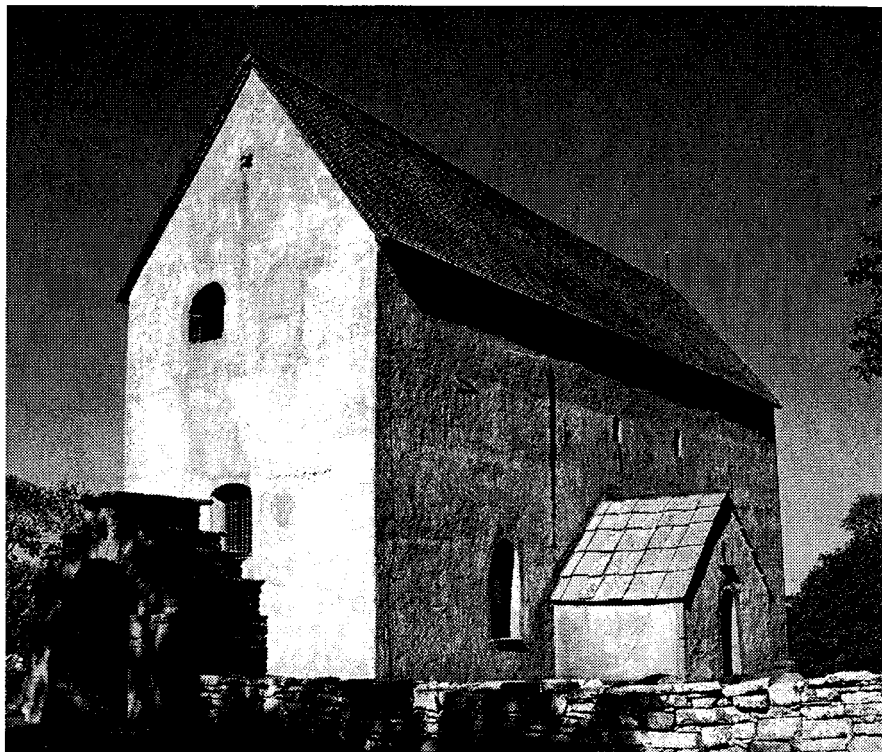

Fig. 1. Källa ödekirke på Öland. Foto Jes Wienberg 1999.

sin arkitektur langs den gamle sejlroute fra Danmark til Estland. Vi møder her kirker, som umiddelbart kan synes vidt forskellige, men som er blevet samlet under fælles betegnelser som forsvarsværker, forsvarskirker, befæstede kirker, kirkeborge, flerfunktionelle kirker og senest kirker med ikke-sakrale rum.

Og gennem mere end 350 år har skiftende opfattelser afløst hinanden. Debatten har handlet om kirketypens rette betegnelse, om dens udbredelse og datering, om hvem der lod kirkerne opføre, hvordan kirkerne blev anvendt, og mod hvem de blev befæstet.

Når jeg atter vil deltage i debatten,

skyldes det ikke fremkomsten af nyt kildemateriale. De få relevante skriftlige kilder er velkendte, ligesom monumenterne efterhånden er velbelyste. Jeg kan hverken bidrage med fund af flere rundkirker, nye dendrokronologiske dateringer eller bygningsarkæologiske analyser. I stedet vil jeg foreslå en kombination af de eksisterende teorier, vise fusionen mellem det sakrale og det profane, aktualisere det danske Østersøvælde, korstog og Knudsgilder for at forstå kirkerne - og afsluttende kommentere det komplekse forhold mellem middelalderens tekster og bygninger. Men først vil jeg forsøge at forstå, hvorfor en gruppe kirker overhovedet er blevet opfattet som afvigende.

Standslæren og arkitekturen

Forestillingen om den "normale" romanske kirketype bygger på en afgørende antagelse, som sjældent formuleres, nemlig at hver funktion fik sit eget rum eller sin egen bygning. Bag normalitetens typekirker finder vi altså grundlæggende antagelser om, at det sakrale og det profane blev holdt adskilt, lige som forskellige profane funktioner blev holdt hver for sig: Kort sagt, bag normaliteten finder vi standslæren som dikterede, at kirken, gården, borgen og købstaden tilhørte forskellige kategorier.

Standslæren var en ideologi, som opdelte mennesker i først tre, siden fire, grupper hver med deres funktion eller opgave: *Oratores* - de som beder, altså præster, munke og nonner; *laboratores* - de som arbejder, altså bønder og håndværkere; *bellatores* - de som kriger, altså riddere, væbnere og soldater; endelig *mercatores* - de som handler, altså købmændene. Standslæren var en ideologi i den forstand, at den beskrev, hvordan samfundet burde være indrettet (Duby 1980; Wienberg 1993, s 145ff).

Standslærens firedeling var imidlertid kun et kirkeligt ideal og ingen realitet. Middelalderens mennesker kunne overskride kategorierne ved at udøve flere funktioner - enten samtidigt eller efterhånden gennem livet: Storgårdens herre var både kriger og bonde. Samme person kunne optræde som storbonde på landet og borger i byen. Lavgejstlighedens sognepræster

forblev bønder, mens højgejstlighedens bisper blev rekrutteret fra aristokratiet. Og i korstogtidens militære klosterordner blev rollen som bedende munk og kæmpende ridder forenet. Rollen afhang af sammenhængen.

Forblev standslæren et uopnåeligt ideal i sin middelalderlige samtid, så har den fået des større indflydelse i senere tider. Middelalderen opfattes netop som et standssamfund. Overalt i faglitteraturen, i skønlitteraturen, i udstillinger, film og rollespil, ser vi firedelingen af landskabet og menneskerne - land og købstad, kirke og borg - bonde og borger, munk og ridder! Hvert felt har sin egen "diskurs", altså sine standardværker, sine symposier, sine specialister eller i det mindste sine kapitler (jfr. André 1997, s 41).

Men lige som standslæren blot var et ideal, så fulgte arkitekturen ikke nogen firedeling med en skarp grænse mellem det sakrale og det profane. Nej, tværtimod finder vi talrige flerfunktionelle miljøer og bygninger: Kirken kunne være en del af storgården. Landklosteret forenede funktionerne ved en kirke med en hovedgård. Borgen var ikke blot en ridderbolig, men tillige hovedbygning i en befæstet gård, kunne have et eget kapel og i praksis fungere som en lille købstad. Som et "fortættet landskab" samlede købstaden såvel stalde, som handelsboder, kirker og fæstningstårne. Og omvendt kan vi finde en "udspredt købstad", hvor urbane træk optræder på landet, som på Gotland. Således blev kirken, gården, borgen

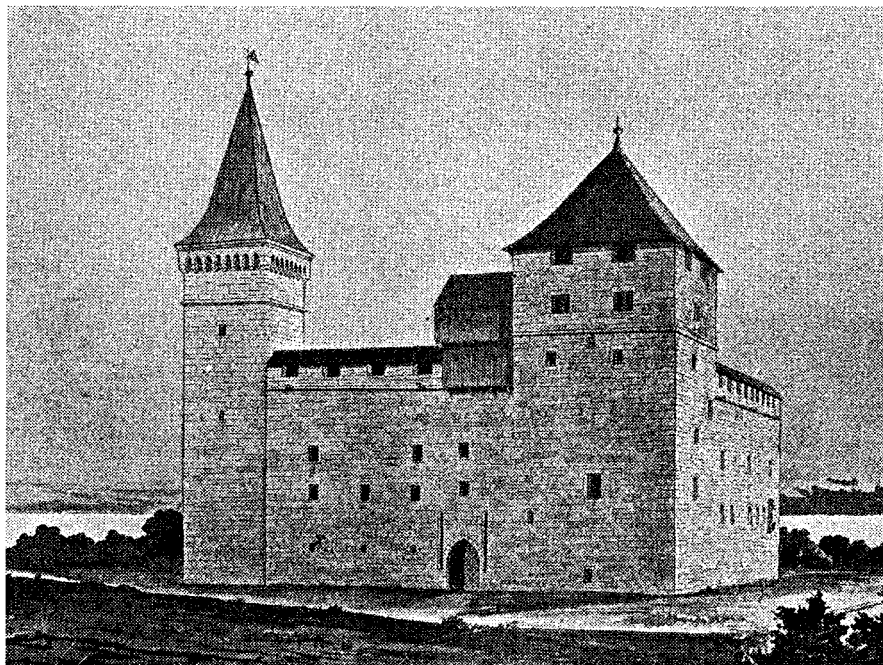

Fig. 2. Arensburg (Kuressaare) på Ösel (Saaremaa). Tegning i Seuberlich 1907.

og købstaden sammenflettet funktionelt, arkitektonisk og mentalt.

Men ikke blot blandformer kendes. Funktionen kunne forandres i løbet af bygningens levetid: Mange kongsgårde blev forvandlet til klostre, ligesom adskillige storgårde kan være blevet præstegårde. Landsbyer blev ophøjet til købstæder, og købstæder blev atter reduceret til landsbyer. Fæstninger og paladser kunne forvandles til kirker. Derimod ser vi yderst sjældent, at kirker eller klostre blev ændret til rent profane bygninger inden reformationen.

En egentlig funktionel fusion kan iagttages i de militære klosterordners forening af borg og kloster. Den tyske Orden skabte en egen arkitektur med konventhuse i Livland (nuværende

Estland og Letland) og Preussen fra ca. 1250, og især efter 1300. Et monumentalt eksempel er ordenens hovedsæde Marienburg, nu Malbork, i Polen. Ordensarkitekturen blev efterlignet af de lokale fyrstebisper og også af andre klosterordner. Den velbevarede Arensburg (Kuressaare) (fig. 2) på Ösel (Saaremaa) blev således opført som et konventhus af bispnen af Ösel-Wiek i 1300-årene (Alltoa 1993a). Og cistercienserklostret i Padise i Estland opført i perioden 1317-1448 mindede mere om en borg end et kloster (Alltoa 1993b; Tamm 1993, s 204).

Problemet med de mærkelige kirker er altså skabt ved en skarp kategorisering af arkitekturen med standslæren som model. Et stort antal bygninger falder simpelthen udenfor standslærens fire arketyper, da de tilsyneladende

blander funktioner. Problemet med de mærkelige kirker er så blevet forsøgt normaliseret ved hjælp af tre hovedforklaringer - forsvarskirken, de profane funktioner og den symbolske form.

Forskningshistorie - forsvar, funktion og form

Forsvar

Ud fra antikvarer og topografers optegnelser af traditioner om kirker til værn på Öland og Bornholm i 16-1700-årene udvikles teorien om forsvarskirken (også kaldet fortifikationsteorien): Den helt dominerende forklaring af en lang række afvigende kirker er således, at de skulle være opført som forsvarskirker i perioder med uro. Forsvarskirkerne skulle fungere som tilflugtssted for sognefolket, især gamle, kvinder og børn samt deres ejendele. Kirkerne var indrettet til passivt forsvar med bomme ved døre, snævre trapper, kasteglugger, skyttegange og skydeskår samt eventuelt ydre mure og tårne.

Den allerførste dokumentation blev ledsaget af den allerførste forklaring. Forskningen indledes med antikvaren Jonas Haquini Rhezelius, der i 1634 blev udsendt af Kammerkollegiet i Stockholm for at beskrive fortidsminder. I rejsedagbogen fra besøget i Smedby på Öland 27 juli 1634 noterede Rhezelius den lokale opfattelse: "Thenna kyrkia, är vpbygd, til bådhe kyrkia och wärn, att wäria sig för fiendher." (SvK 108, 1966, s 4ff; Boström 1966, s 61, 70ff citat; 1978a) Ifølge traditionen skulle Smedby altså

være bygget til både kirke og værn! Men Rhezelius værdifulde skitser og notater forblev længe ukendt for offentligheden.

Første gang en forklaring af de mærkelige kirker kom i tryk var i generalbygmester Lauritz de Thurahs topografiske værk *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Østersøen liggende, Under Det kongelige Danske herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe.....* fra 1756. Thurah skrev om rundkirkerne: "Nogle mene, at samme Kirker skulle være byggede i de hedenske eller andre gamle Tider, og at de skulle have tient i de seenere til Værn eller Kasteller og Befæstnings Taarne, hvorhen enten Landsens Indbyggere kunde have baade selv retireret sig, saa og did hen bragt deres Penge samt kostbareste Meubler, og derfra forsvaret sig imod Søe-Røveres, saa vel som andre Fjenders Indfald, eller og mueligen, i fald Indbyggerne selv brugte saadant paa de Tider almindeligt Søe-Haandverk, de da ligeledes have betient sig af bemelte Taarne til Retirade, naar de bleve eftersatte af Contra-Parterne" (Thurah 1756, s 52).

Tanken, at kirker kunne være indrettet til forsvar for befolkningen og dens ejendele i perioder med uro, overføres gradvist til flere og flere kirketyper gennem 1800-årene af forskere som polyhistoren Carl Georg Brunius, arkæologen Hans Hildebrand og arkæologen J. B. Løffler (Brunius 1850, s 13ff; 1860; Hildebrand 1875,

Fig. 3. Nylars kirke rekonstrueret som fæstningskirke. Tegning af Charles Christensen 1940 i Nationalmuseet i København.

s 18ff, 26f; Løffler 1883, s 130ff). Og herefter optræder forsvarskirkerne i princip i alle arkitektur- eller kunsthistoriske oversigtsværker samt i en mængde større og mindre bøger og artikler om enkelte typer, regioner eller bygninger.

Som en reaktion opstod i 1890'erne en debat i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Debatten blev indledt af oberst Otto Blom, som afviste forekomsten af befæstede kirker i Danmark. Ved en sammenligning med middelalderens fæstninger fandt Blom, at de udpegede kirker ikke var overbevisende. Eksempel efter eksempel blev gendrevet, så alene én kirke overlevede granskningen, nemlig Nylars (fig. 3) på Bornholm (Blom 1895). Artiklen blev fulgt af flere svenske indlæg for og danske indlæg imod

forekomsten af befæstede kirker (Ekhoff 1899; Løffler & Mackeprang 1902; Mathiesen 1902, s 54ff; Jensen 1918).

Arkitekten C. G. Schultz vurderede, at man fra svensk hold var gået for vidt med at hævde kirkernes forsvarskarakter, og at man havde mødt en dansk skepsis, der "kun gav køb, saa at sige Kirke for Kirke" (Schultz 1945, s 84f). Snarere mener jeg dog at se en opdeling gennem 1900-årene, der delvist har gået på tværs af landene: På den ene side *maksimalister*, der fandt forsvar overalt ved kirker med en afvigende plan eller opbygning. Maksimalisterne kendes fra såvel Sverige som Danmark og Tyskland (f. eks. Hildebrand 1884-98, II s 671ff; Ekhoff 1899; Frölén 1910-11, I s 81ff; Beckett 1924, I s 164ff, 181ff; Tuulse

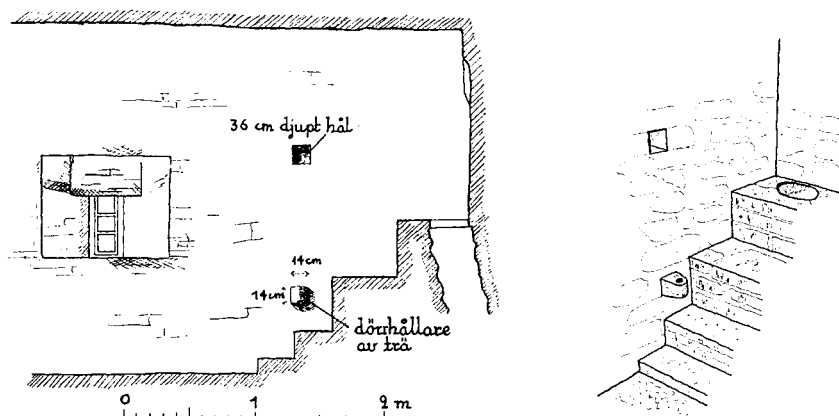

Fig. 4. Toilettet i tårnet ved Föra kirke på Öland. Opmåling og perspektivskitse 1931, 1964 og 1971 i SvK 142, 1972.

1955, s 115ff; Tuulse m. fl. 1960; Boström 1982; Hinz 1985 med katalog; Lange 1987). På den anden side *minimalister*, der har været skeptiske med hensyn til at acceptere forsvarskirker bortset fra et fåtal urvetydige eksempler med skyttegang eller krenelering. Minimalisterne har i flere tilfælde været repræsentanter for en antikvarisk tradition ved Nationalmuseet i København (f. eks. Mackeprang 1920, s 38ff; Langberg 1955, I s 68ff; Johannsen & Smidt 1981, s 52ff; Kjær & Grinder-Hansen 1988, s 43ff; Jacobsen 1993, s 59, 68), men der kendes også enkelte fra Sverige (f. eks. Steffen 1901, s 33ff).

Med skiftende dateringer er der fulgt forskellige opfattelser af anledningen til kirkernes befæstning: Kirkerne skulle være befæstede mod angreb fra kong Erik Præstehader af Norge eller de fredløse i 1280'erne (Thurah 1756, s 53). Kirkerne skulle være støttepunkter i striden mellem kirken og kongemagten - altså mellem

ærkebiskop Eskil og Valdemar den Store i 1100-årene, mellem ærkebiskop Jakob Erlandsen og Christoffer I og Erik Klipping i 1250' og 60'erne eller mellem ærkebiskop Jens Grand og Erik Menved i 1290'erne (Friis 1853-56, s 153; Wiborg 1853-56, s 525f; Frölen 1910-11, I s 136ff). Men snart konvergerede opfattelserne sådan, at hedenske vendere, kurer og estere blev udpeget som hovedtruslen ved Østersøen, enten i tiden før Rygens erobring 1169 eller i perioden ca. 1170-1240 (f. eks. Brunius 1860, s 127f, 155; Beckett 1924-26, I s 164ff; Tuulse 1955, s 159ff; Boström 1982, s 25f; Lindgren 1995, s 94f; Nielsen 1998, s 31).

Profan funktion

En anden hovedteori har fremhævet kirkernes profane funktioner og har nedtonet det fortifikatoriske. Kirkerne skulle have været anvendt til overnatning eller beboelse, som pakhuse for handelsvarer eller som magasiner for skatter.

Provsten Abraham Ahlqvist nævnte således i *Ölands Historia och Beskrifning*, at Källa kirke, i lighed med Föra, skulle have været anvendt til "*Convivii hus* (Gästrum) dels för Prästerne, under deras inbördes besök, dels för wandrande Munkar." (Ahlqvist 1825, II 1, s 91, 126 citat). I kirketårnet i Föra, lige som i Alböke, findes nemlig indretninger til ildsted og toilet (fig.4), der viser, at kirketårnet kunne anvendes til beboelse.

Tanken om kirkerne som herberg fik ny næring ved bygningsarkæologen Iwar Andersons undersøgelse i 1950'erne af Halltorp kirke i Möre. I kælderetagen under kirkerummet blev påvist vægbænke og fund fra både beboelse og håndværk. Her blev fundet påfaldende mange mønter og endog forarbejder til seglstamper for flere bisper i 1240'erne. Fundene blev af Anderson tolket som spor efter korsfarere (Anderson 1956, s 19ff; 1960, s 18ff; også Andersson 1983, s 193f, 200).

Senere har kunsthistorikeren Ragnhild Boström ved "støvsugning" af tårne og lofter frembragt et fundmateriale, der viser, at adskillige kirker på Öland har været udnyttet til beboelse (Boström & Nilsson 1971; Boström 1982, s 32ff; jfr. også Eriksson 1983 om Bjälbo).

Teorien om såkaldte købmandskirker, altså kirker der sæsonmæssigt blev anvendt af tilrejsende købmænd til gudstjeneste og til opbevaring af varer, har påvirket tolkningen af kirkerne ved Østersøen. Med udgangs-

punkt i de velbelyste forhold ved St. Peder i Novgorod har især historikeren Paul Johansen i 1950-60'erne hævdet forekomsten af købmandskirker i Nord- og Østeuropa. De påfaldende mange kirker i f. eks. Lund, Visby og Roskilde, skulle således skyldes, at de var købmandskirker. Og inspireret heraf er også kirker udenfor købstæderne blevet tolket som købmandskirker. Teorien er imidlertid omtvistet (Johansen 1965a; 1965b; cfr. Yrwing 1980; André 1985, s 34ff; Nyborg 1990, s 18f). Uanset kritikken kan det dog konstateres, at fænomenet med at udnytte kirker som pakhus ikke var helt ukendt i middelalderen.

De bornholmske rundkirkers mellemetager, lige som tårnenes overhvælvede rum, er blevet tolket som magasiner til handelsvarer. Førstegangstanken dukker op, er i håndbogen *Hvem byggede Hvad*, hvor arkitekten C. G. Schultz skrev, at tårnene ved Å kirke og Ibs kirke havde været anvendt som magasiner eller pakhus for handels- og skattevarer (Schultz i Langberg 1952 s 136f, 246). Siden fremførtes synspunktet kraftfuldt af forfatteren Palle Lauring i rejsebogen *Bornholm*. Lauring afviste fuldstændigt, at de bornholmske kirker skulle have været forsvarskirker: "Vanskeligere er det med de kvinder og børn, der stedse blir placeret i alle skumle kirkers våde tårnrums. Man får det at vide her (Ibs kirke), i Østerlars, i de andre tre rundkirker, i Å kirke, hvor som helst der er et uhyggeligt stenrum, blir det tiltænkt de usalige kvinder og børn. Man ser dem for sig, siddende her, ventende, mens mænd-

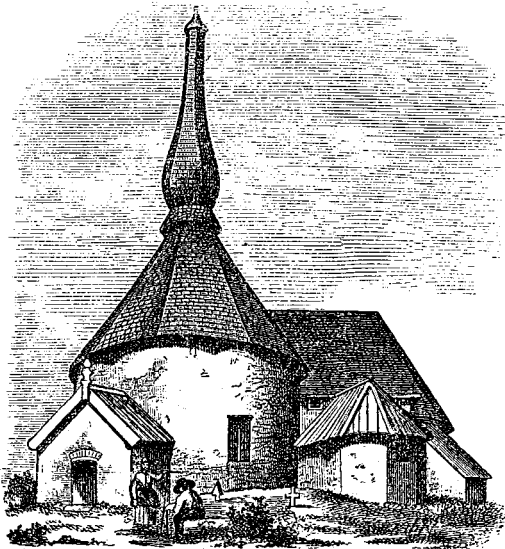

Fig. 5. Skörstorp rundkirke i Västergötland. Illustration i Hildebrand 1875.

ene strider. Man ser det med 1800-tallets romantiske øjne, for myten er skabt af romantik. Der foreligger ikke een autentisk beretning om kvinder og børn i tårnene, ikke een linje om at de nogen sinde har siddet her. Det er gæt.” (Lauring 1957, s 118f).

Historikeren Erik Skov, der var med til at publicere Bornholm i *Danmarks Kirker*, har på samme måde tolket Østerlars rundkirke som et magasin eller pakhuis for handelsbøndernes korn og pelsvarer (Skov 1960).

Og flere har siden 1950'erne foreslået, at de øvre stokværk i kirkerne blev brugt som "skatkamre". Bygningsarkæologen Iwar Anderson foreslog således, at de små rum i kirken i Halltorp i Möre kunne have været anvendt som "skattkammare" i urolige

tider (Anderson 1956, s 11). Men hvad gælder initiativet til skatkamrene og deres mere konkrete indhold, så varierer opfattelsen: Bøndernes eller den stedlige stormands korn (Poulsen 1977, s 131f); refugium eller skatkammer for den omrejsende konge (Johannsen & Smidt 1981, s 59); magasin for handelsvarer eller "indbetalingssted" til de lokale stormænd (Anglert 1985, s 34f); magasin til ærkesædets skatter og afgifter (Wienberg 1986, s 56ff); magasin til bøndernes naturalieskatter (Ferm og Andersson i SvK 207, 1989, s 51f med note 31); magasin til skatter eller "stødjepunkter i ett kontrollsystem" for folkungeætten og centralmagten (Anglert 1993, s 166f).

Sammen med disse tolkninger fulgte også nye opfattelser omkring kirkernes befæstning: Middelalderarkæologen Marit Anglert foreslog, at kirkerne i Möre og på Öland skulle være blevet befæstet af stormænd for at bekæmpe den ekspanderende centralmagt (Anglert 1985, s 33). Og selv foreslog jeg, at befæstningen af de bornholmske rundkirker var rettet enten mod hedenske angreb, eller mod lokale oprørske bønder (Wienberg 1986, s 56ff).

Symbolsk form

Parallelt med teorien om forsvarskirken og teorierne om kirkernes profane funktioner forekommer en tredje teori, som også skal forklare de

afvigende kirker. Kirkernes usædvanlige grundplan eller opbygning forklares med henvisning til deres symbolik. Forbilledet var centrale bygninger i den kristne verden. Og arkitekturen skulle formidle et budskab.

Rundkirkerne er den første kategori af kirker, hvor formen fik en symbolsk tolkning. Allerede i håndbogen *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid* opfattede arkæologen Hans Hildebrand de nordiske rundkirker (fig. 5) som efterligninger af Gravkirken i Jerusalem, der blev kendt gennem korstogene (Hildebrand 1875, s 22f). Og herefter optræder henvisninger til Gravkirken og andre centralbygninger, hver gang en rundkirke eller mangelkantet kirke skal kommenteres. Derimod er det først i de allerseneste årtier, at arkitekturens symbolske virkning er blevet fremhævet som forklaring i Norden (f. eks. Johannsen & Smidt 1981, s 50ff; Wienberg 1986, s 54; Kærulf Møller 1987, s 140f; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s 45).

Efterhånden er det symbolske perspektiv blevet udvidet til at omfatte stadig flere kategorier af kirker: Ikke blot rundkirkerne, men også kirker med rundtårne, mangelkantede kirker, kirker med østtårne og brede vesttårne (f. eks. Tuulse 1968; 1969). Nordiske konger, aristokrater og kirkefyrster imiterede arkitekturen i Palæstina og i forbilledlige stormagter som Romerriget, Byzans, Karolingerriget samt Ottonernes og Staufernes Tyskland.

Og perspektivet er ekspanderet under påvirkning fra tyske forskere som Günter Bandmann fra at omfatte det afvigende til også at omfatte det normale og ikke blot enkelte elementer, men hele kirkebygningen. I første omgang anvendes perspektivet i studiet af mere udviklede bygninger, men siden udstrækkes analysen til alle kirker, uanset status og størrelse (f. eks. Johannsen & Smidt 1981, s 94ff).

Kombinationer - fæstninger, magasiner og symboler

Feltet af mærkelige kirker er både heterogent og flertydigt. Der er langt, ikke blot geografisk, men også arkitektonisk mellem kirkerne, som er blevet udpeget som forsvarskirker, kirker med ikke-sakrale rum eller symbolske kirker. Men egentlig kan det ikke overraske. For det eneste, som de mærkelige kirker har til fælles, er, at de afviger fra de "normale" kirker.

Alligevel har de tre hovedteorier ofte stået stejlt mod hinanden som indbyrdes konkurrenter om kirkernes rette tolkning: Enten var kirken en forsvarskirke, eller et pakhus eller en symbolsk bygning. Særlig tydelig fremstår rivaliteten mellem tolkningerne ved den femtårnede kirke i Kalundborg. Her har den usædvanlige arkitektur simpelthen krævet en forklaring. Og forskningens vægtskål har svinget frem og tilbage mellem fortifikation og symbolsk form, foreløbig med tyngden på symbolikken (forskningshistoriskoversigt i DK IV Hol-

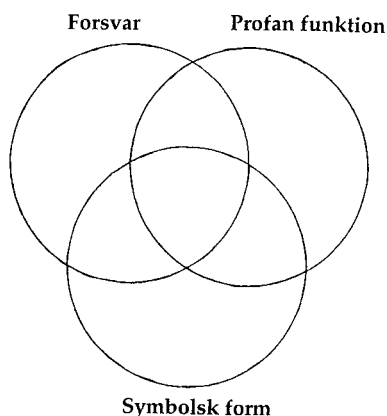

Fig. 6. Kombination af teorierne omkring forsvar, profan funktion og symbolsk form.

bæk, hf. 29-31, 1996, s 3045ff). På samme måde kan læseren konfronteres med kategoriske udtalelser, hvor forsvarsteorien afvises som et fejlspor eller som forældet i forhold til teorien om profane funktioner (f. eks. Anglert 1993, s 164; Anglert & Sjøgren 1998).

Men efter min mening er alle tre teorier relevante. Teorierne er relevante, fordi kirker faktisk har været anvendt som tilflugt (senest forgæves i Rwanda), lige som mange kirker har fortifikatoriske træk. Kirker har rummet ikke-kirkelige funktioner som bolig, magasin og skatkammer. Og kirker har haft symbolske betydninger. Men ingen af de tre teorier er i sig selv tilstrækkelig for at forstå hele feltet af kirker, der er blevet undefineret fra det normale. Det er nødvendigt at kombinere teorierne.

En simpel syntese af de tre teorier kunne da være, at vi står over for et symbolsk forsvar af kirker med ikke-kirkelige funktioner. En eventuel kre-

neling bliver da mere et symbol end en reel befæstning. For som det er blevet påpeget flere gange i forskningen: Uden grave, volde og højt-siddende indgange, altså et stærkt forsvar ved murfoden, forbliver kirkerne svage som fæstninger i forhold til samtidens borge. Men denne syntese kan kun forklare et fåtal kirker. Alt for mange mærkelige middelalderkirker falder uden for.

Teorierne kan kombineres i en enkel model (fig. 6), som tillader, at flertallet af de mærkelige kirker kan kategoriseres i forhold til variablerne forsvar, profan funktion og symbolsk form. For hver af modellens syv felter vil jeg nævne nogle eksempler til illustration:

1) *Forsvar-funktion-symbol* dvs. kirker der forener fortifikatoriske træk med ikke-kirkelige funktioner og en symbolsk valgt grundplan. Eksempler er rundkirkerne Østerlars og Nylars på Bornholm, begge med tre etager, et kirkerum, et magasinsrum og øverst en skyttegang, der i Nylars var kreneleret (DK VII Bornholm, 1954-59, s 244ff, 383ff).

2) *Forsvar-funktion* dvs. kirker med fortifikatoriske træk og ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt grundplan. Et godt eksempel er her Källa på Öland med tre etager (SvK 128, 1969).

3) *Funktion-symbol* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner og en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk. Som eksempel

kan nævnes to centralkirker på Sjælland: Bjernede rundkirke med en overetage i rundhuset og Store Heddinge med et mangekantet skib, hvor koret har en overetage (DK V Sorø, 1936, s 351ff; VI Præstø, 1933-35, s 53ff).

4) *Symbol-forsvar* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan og fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner. Et eksempel skulle kunne være femtårnkirken i Kalundborg på Sjælland, hvor det er vanskeligt at afgøre, hvad der er fortifikatorisk, og hvad der er symbolsk samtidigt med, at rum for ikke-kirkelige funktioner savnes (DK IV Holbæk, hf. 29-31, 1996, s 3017ff).

5) *Forsvar* dvs. kirker med fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner og uden en symbolsk valgt grundplan. Et eksempel skulle kunne være Tranebjerg på Samsø, hvor tårnet kunne omgøres til forsvar, måske for øens foged (DK IV Holbæk, hf. 25-26, 1993, s 2561ff).

6) *Funktion* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt grundplan og uden fortifikatoriske træk. Adskillige kirker skulle kunne tilhøre denne gruppe: Bjälbo i Östergötland, hvor tårnet var indrettet som et palads på Birger Jarls gård (Eriksson 1983); Kinsarviki i Hordaland, hvor loftet blev anvendt til opbevaring af ledingens sejl (Christie 1986); Mariakirken i Visby med et mægtigt magasinsloft over midtskibet (SvK 175, 1978, s 110ff, 164ff); Kaarma, Karja og Püha kirker på Ösel, hvor præsten kan have haft bolig over

sakristiet (Tuulse 1940; 1945) - og mange flere.

7) *Symbol* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk og uden ikke-kirkelige funktioner. Eksempler er kirker med runde eller polygonale tårne som Hammarlunda i Skåne og Lärbro på Gotland (Gustafsson & Weidhagen 1968; SvK 42, II Gotland, 1935, s 93ff). Også mange rundkirker må have tilhørt kategorien, men det er vanskeligt at afgøre, hvor kun grundplanen eller de nedre dele er kendt. Eksempler kan her måske være Allehelgen i Roskilde og den basilikale St. Mikaeli Slesvig (Schultz 1950; Vellev 1997).

Mangfoldige begreber

Vanskeligheden ved at afgrænse og forstå de mærkelige kirker fremgår af feltets mangfoldige begreber. Litteraturen vrimer med forskellige begreber, der sjældent defineres eller forklares. Og ofte synes valget af begreb lidt tilfældig og kan variere gennem samme tekst. Men det er muligt at både systematisere begreberne og se kronologiske tendenser.

Lige som forskningshistorien kan begreberne opdeles i tre grupper. For det første begreber som betoner det fortifikatoriske: Forsvarværk, forsvarskirke, kirkeborg, sognefæstning, fæstningsværk, fæstningskirke og befæstet kirke. For det andet begreber, der fremholder kirkens funktioner: Pakhuskirke, flerfunktionel kirke, maga-

sinkirke og senest kirke med ikke-sakrale funktioner eller rum. For det tredje begreber med udgangspunkt i kirkens udformning: Rundkirke, mangelkantet kirke, korskirke, centralkirke, kløvsaddelkirke, kirke med rundt tårn, østtårnkirke og rektangulær kirke med flere etager.

Gennem 17- og 1800-årene blev de afvigende kirker sammenlignet med fæstninger. Carl Georg Brunius er den første, som karakteriserede kirkerne som forsvarsværker (Brunius 1850, s 13ff). Men såvidt jeg har kunnet læse, forekommer begrebet forsvarskirke langt senere, nemlig første gang hos Hans Hildebrand om Källstad i Östergötland (Hildebrand 1907, s 25). Teorien om kirken som tilflugtssted er da fuldt etableret. Og forsvarskirken bliver det samlende og vidt udbredte begreb op gennem hele 1900-tallet (f. eks. Tuulse m. fl. 1960; Lindgren 1995, s 94f).

Da teorien om forsvarskirken blev forkastet, blev også begrebet forsvarskirke kritiseret. Nye ord og formuleringer dukker gradvist op for at karakterisere kirkernes funktioner: "Overstokværk til gejstlig eller verdsligt Brug" (Wanscher 1943, s 37); "profana ändamål" og "förrådslokaler" (Åkerlund 1945, s 75, 80); "magasiner" (Schultz i Langberg 1952, s 137); "verdslig brug" (Langberg 1955, s 69); "pakhus" og "varehus" (Lauring 1957, s 121f); "højst ukirkelig anvendelse" (Skov 1960, s 2); "profan verksamhet" og "profan markvåning" (Anderson 1967, s 29f); "magasinkirke" (Wienberg 1986, s 45); "ikke-kyrk-

liga funktioner" og "profana rum" (Andersson & Bartholin 1990, s 183).

Tydeligst er tendensen hos Anglert, som om kirkerne i Möre og på Öland først anvendte ordene "befäst kyrka" og "icke sakrala funktioner", dernæst "flerfunktionella kyrkor" og "icke sakrala utrymmen" og senest kirker med "icke sakrala rum" (Anglert 1985, s 19, 27; 1993, s 164,167; i debat i Anglert & Sjögren 1998).

I de hidtidige forsøg på nye tolkninger fremhæves gennemgående opdelingen mellem på den ene side det kirkelige, det hellige eller det sakrale og på den anden side det ukirkelige, det profane eller det verdslige. Mod-sætningen mellem det sakrale og det profane, mellem det hellige og det verdslige, er en kategorisering kendt især fra værker af sociologen Émile Durkheim og religionshistorikeren Mircea Eliade. Kategoriseringen har imidlertid invaderet hele vor tankeverden inklusive arkæologien. Og den anses for så grundlæggende, at en syntese synes umulig. Vi får et enten-eller, hvor enten den ene eller den anden tillades at dominere: Enten en sakralisering (f. eks. sakralt kongedømme) eller en sekularisering (f. eks. den franske og den russiske revolution) (jfr. Durkheim 1912, s 50ff; Eliade 1968, s 10ff; Garwood m. fl. 1991).

Kategoriseringen i sakralt og profant er imidlertid selv udtryk for en sekularisering. Begrebsparret etableres i Europa ved samme tid som kirken og samfundet adskilles. Opdelingen af-

spejler en moderne opfattelse. Og for at forstå middelalderens mentalitet og materialitet vil jeg hævde, at det er nødvendigt at iagttage den indbyrdes afhængighed mellem det sakrale og det profane. Forholdet mellem det sakrale og det profane er ikke en dikotomi, men et kontinuum. Kosmos rummer både det hellige og det verdslige uden indbyrdes definitive grænser. Sfærerne overlapper hinanden både i tiden og rummet. Materielt kan det så komme til udtryk i en *fusionsarkitektur*, der overskrider standslærens grænser. Fusionen kan også udtrykkes med et andet begreb fra Eliade som en "coincidentia oppositorum", altså en modsætningernes sammenfald (jfr. Altizer 1963, s 81ff).

I Källa kirke ser vi symbiosen mellem det sakrale og det profane. Inden for kirkegårdens og kirkens mure var det himmelske og det jordiske integrerede. Det sakrale og det profane var på samme gang adskilte (i forskellige stokværk) og forenede (i samme hus). Men lige som vi savner ord for symbiosen mellem det sakrale og det profane, så savner vi ord for kirkerne, der indeslutter dette både-og.

Efter min mening er det hidtil bedste begreb "flerfunktionelle kirker", da det kan henvise til både det sakrale og det profane, og da det er åbent mod det flertydige. Men samtidig er heller ikke det en korrekt karakteristik. For alle kirker var og er flerfunktionelle, selv om funktionerne ikke altid fik egne rum. Kirker har ud over liturgien haft talrige funktioner, alt fra arsenal, sømærke, skole, biblio-

tek, gildestue og arkiv, til kornmagasin og øldepot (jfr. Uldall 1931-32; Kjær & Grinder-Hansen 1988, s 143ff). Og begrebet flerfunktionelle kirker kan langt fra dække alle de kirker, som i tidens løb er blevet opfattet som forsvarskirker. Men i mangel på et bedre alternativ vil jeg fortsætte med at anvende begrebet flerfunktionel.

Spørgsmålet er nu, *hvorfor* overhovedet der opstår en fusionsarkitektur.

Helligt værn

Da kirken blev introduceret i Skandinavien, var den helt afhængig af de mægtiges værn. Som historikeren Carsten Breengaard har argumenteret for i *Muren om Israels hus*, var det især kongen, som måtte beskytte gejstligheden mod de mægtiges vilkårligheder (Breengaard 1982, s 104ff; cfr. Skovgaard-Petersen 1984). Den politiske og sociale afhængighed fik sit materielle udtryk i kirkens integration i kongens og de mægtiges sfære: Gårdkirken inde på storgårdens toft, landsbykirken mellem landsbyens gårde, købstadskirken inde midt i købstadens bebyggelse og borgkapellet som en del af selve borgen.

Efterhånden som kirken vandt i styrke og blev etableret som en egen institution med ret til at modtage tiende og testamentariske gaver, blev forholdet mellem kirken og de mægtige forandret. I ly af kirkelovene, immuniteten og egne solide indtægter kunne kirken gradvist frigøre sig fra

de mægtiges værn. Den europæiske investiturstrid og de hjemlige strider mellem kongen og bisperne vidner om udviklingen gennem især 12-1300-årene hen imod *libertas ecclesiae*, altså kirkens frihed for verdslig indflydelse.

I udviklingen hen imod frihed findes en mellemfase, hvor kirken havde vundet i styrke og prestige, men stadig var i de mægtiges værn. Efter min mening er det i denne fase af gensidig afhængighed, at de flerfunktionelle kirker fremtræder. For nu kunne kirkens symbolik og hellighed bidrage til værnet af de ikke-kirkelige funktioner. Hvor kirken var blevet placeret inde på storgården, midt i landsbyen, midt i købstaden eller inde i borgen, så flyttede storgårdens, landsbyens, købstadens og borgens aktiviteter ind på kirkegården eller endog ind i kirkebygningen. Storgårdens værksted, landsbyens lade, købstadens pakhus og borgens sal blev indrettet i kirketårnet, i kirkens "kælder" eller måske i en etage over skibet eller koret. Og lige som de agrare, urbane og militære aktiviteter udenfor kirken kunne være tilfældige, sæsonmæssige eller permanente, så kunne aktiviteterne i kirken også være det.

Fælles for de flerfunktionelle kirker var altså et symbolsk værn af tidligere profane funktioner, der gennem deres placering i kirken blev forvandlet til sakrale. Hensigten var at integrere funktioner i kirken, så de fik del i kirkens hellighed. De såkaldte "ikke-sakrale rum" var altså netop sakrale!

Min tolkning er imidlertid ikke helt ny. Allerede historikeren Hugo Matthiessen fremhævede i *Torv og Hærstræde* sammenhængen mellem torvet og kirken i købstaden: "I Middelalderens mørke Brydningstid var det sikkert ingenlunde overflødigt, at Torvets Fred yderligere søgte Rygstød i den Fredhellighed, som omkransede Kirkens viede Omraade". Videre at "Paa Kirkens Helgendag, naar Klokkerne klang til Fest, toges ej alene Kirkegaarden i Brug, nej Markedets Uro og Livsfylde skyllede som en Sø over de dødes Grave ind i selve Helligdommen, fyldende Kirkehvælvingerne med Genlyd af jordisk Glæde." (Matthiessen 1922, s 71f).

Forfatteren og historikeren Palle Lauring gav i rejsebogen *Bornholm* en karakteristik af øens rundkirker og kirketårne som "Bygdens varehus dækket og værnet af kirkens hellighed, tanken er ligetil." (Lauring 1957, s 122f). Siden har fortalere for de profane funktioner i enkeltelinjer antydnet, at handel måske blev bedrevet i ly af kirkefreden (Anglert 1985 s 34), at kirkens fred og symbolik kunne betyde et værn for magasinerede skatter (Wienberg 1986, s 58), og at kirkerne forenede det sakrale og det profane (Wienberg 1989, s 31). Omtalen af studepladser på kirkegården i Vestervig i 1489 og Kristian II's forbud i 1521 mod markeder på kirkegårde viser, at handel faktisk blev bedrevet ved kirkerne, i det mindste i senmiddelalderen (Matthiessen 1922, s 71ff; Uldall 1931-32, s 224f). Men perspektivet bør være bredere og omfatte ikke blot torvehandel og skatter, men hele spektret af aktiviteter som flyttede ind

Fig. 7. Knud den Helliges død i St. Albans i Odense 1086. Illustration af Louis Moe til Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike*, 1898.

i kirken.

Kirkefreden og kirkens asyl er velkendt fra kanoniske tekster, helgenlegender, krøniker og de nordiske landskabslove, og emnet har fået ny aktualitet med de senere års interesse for rummet. At tanken om kirkens fred har været udbredt, fremgår af de mange eksempler, hvor mennesker med større eller mindre held søgte tilflugt i kirkerne, fra Knud den Hellige i St. Albans i Odense 1086 (fig. 7) til hertug Skule i Elgeseter kloster i 1240. I flere love blev fastlagt bødetakster i et hierarki, hvor de laveste beløb skulle betales for forbrydelser begået på vej til kirken og de højeste for forbrydelser begået ved alteret (Hildebrand 1898-1903, III, s 837ff; Palme m. fl.

1959; Hamre m. fl. 1977; Nilsson 1991; Harrison 1998, s 22ff; Andrén 1999).

De mange aktiviteter, som blev lokaliseret på kirkegården eller integreret i kirkebygningen, alt fra overnattende korsfarere til pelsvarer, må være blevet omfattet af kirkens fred og kirkens relativt høje bødetakster. *Den skånske Kirkelov* fra omkring 1210 omtaler således beskyttelse af sager, der var henlagt i kirken: "Saaledis ser och om kircke roff, att tager mand nogett aff kircken, eller vden paa kirckegaarden, dett som guds tjänst er till widt, eller till hõrr, eller nogen tager dett, som en anden mand haffuer der indlagt foruden hans minde och loff som dett indlagde. Da skall han fange dett vdt igien som han tog, och bøde dertill tre marck." (DGL 1: 2, s 825-827/§ 4).

De flerfunktionelle kirker fremtræder i en fase, hvor *regnum og sacerdotium*, konge og kirke, samarbejdede. Vi ser en sakral salvet kongemagt af Guds Nåde, samtidig med gejstligheden fik del i rigets styre og jord. Og vi ser på den ene side kongens fred over købstæder, markeder og havne, og på den anden side kirkens fred over kirken og sognet. Flere har da også peget på en komplementær sammenhæng mellem købstæderne og de befæstede kirker. Kirkerne blev opført i områder, hvor kongemagten var fraværende eller svag, altså i områder uden købstæder eller kongelige borge. Palle Lauring fandt således, at de bornholmske kirker var knyttet til en bygdehandel "før købstædernes store

opsving" (Lauring 1957, s 122). Og flere har foreslået, at magasinkirkerne blev overflødige med etableringen af nærliggende borge eller købstæder (Wienberg 1986, s 58 om Hammershus; Anglert 1993, s 166f om Borgholm og Kalmar).

Opgaven er nu mere konkret den at finde en kontekst, hvor de flerfunktionelle kirker ved Østersøen og deres befæstning bliver meningsfulde. Men først er det nødvendigt at præcisere kronologien.

Kronologi

Afgørende for tolkningen af de flerfunktionelle kirker er deres datering. Men kronologien har længe været usikker. Ofte har den historiske tolkning afgjort spørgsmålet. De bornholmske rundkirker er således blevet dateret til tiden før Rygens erobring 1169, gerne til omkring 1150. For det har været forudsat, at de var opført som forsvarskirker mod venderne (Wienberg 1986, s 50ff).

Med bygningsarkæologiske undersøgelser siden 1940'erne i Möre og på Öland blev det åbenlyst, at kirkernes udvikling havde været langt mere kompliceret end tidligere antaget. Kirkerne havde ofte gennemgået adskillige faser fra "normale" romanske kirker til de senere kendte pakhuskirker eller kløvsaddelkirker. Og forvandlingen af kirkerne i Möre og på Öland til flerfunktionelle kirker blev først flyttet frem med konventionelle metoder til 1200-tallet

(Åkerlund 1945; Tuulse 1955; Anderson 1960; 1967; Andersson 1983; Boström 1983). Selv forsøgte jeg at argumentere for, at også de bornholmske rundkirker skulle flyttes til 1200-tallet (Wienberg 1986, s 52, 60).

Siden kom overraskende dendrokronologiske dateringer fra Halltorp, Hossmo og Voxtorp i Möre samt Resmo på Öland, der flyttede overetagerne og befæstningen frem i tid og dermed næsten uden for rækkevidde fra hedenske angribere. Især Hossmo er nu veldateret: I Trækirke; II Stenkirke ca. 1120; III Kortårn ca. 1180; IV Overetage efter 1194; V Befæstet overetage ca. 1242 +/-5 (Andersson & Bartholin 1990; Boström & Bartholin 1990; også Anglert 1993).

Källa kirkes komplicerede udvikling er ikke blevet fikseret ved hjælp af dendrokronologi. Der foreligger kun en enkelt dendrokronologisk datering til 1316 +/- 5 af genanvendt træ i et vindue. Men på grundlag af bygningsarkæologiske analyser, sammenligning med andre kirker og den almene historiske udvikling mener kunsthistorikeren Ragnhild Boström dog at kunne fastslå følgende udvikling: I Trækirke ca. 1050-1100; II Stentårn ind til trækirken 1170-årene; III Stenkirke erstatter trækirken ca. 1200; IV Profan overetage 1200-årenes begyndelse; V Skytteetage og reducere af tårn omkring midten af 1200-årene (SvK 128, 1969; Boström 1978b; Boström & Bartholin 1990, s 207ff). Faserne er overbevisende, hvorimod dateringerne må vurderes med skepsis, da de er tæt knyttet til forsvarsteo-

rien og formodninger om forskellige ydre trusler.

Ved hjælp af de dendrokronologiske dateringer er det muligt at groft skitsere en periodisering for stenkirkerne i Möre og på Öland. Hypotetisk skulle periodiseringen kunne inkludere Bornholm, hvor kirkerne også gennemgik forandringer, men hvorfra der endnu savnes sikre dateringer: *Periode I*, ca. 1100-1170: "Normale" kirker. *Periode II*, ca. 1170-1240: Flerfunktionelle kirker, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode III*, ca. 1240-1340: Flerfunktionelle kirker befæstes, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode IV*, efter ca. 1340: Gradvis ophør af flerfunktionel brug og forbud mod befæstning af kirker.

Med den veldaterede Hossmo og periodiseringen som udgangspunkter vil jeg nu se nærmere på udviklingen ved Østersøen. De flerfunktionelle kirker synes da at tilhøre tiden for det danske Østersøvælde, mens de befæstede kirker dukker op ved vældets nedgang (jfr. Wienberg 1989, s 30).

Kirker, korstog og Knudsgilder

Under Valdemarerne, altså kongerne Valdemar den Store (1157-82), Knud Valdemarsen (1182-1202) og Valdemar Sejr (1202-41), skete en dansk ekspansion ved Østersøen. Mellem 1169 og 1222 blev landene langs Østersøens sydkyst, fra Holsten i vest og frem til Kurland i øst, samt Estland erobret eller underlagt. Efter

Valdemar Sejrs kidnapning 1223, nederlagene ved Mölln 1225 og ved Bornhöved 1227 måtte landområderne imidlertid opgives. Stormagts-tiden var slut. Tilbage under dansk vælde blev Rygen til 1325, og Estland formelt, men ikke reelt, til 1346 (Skyum-Nielsen 1971, s. 184, 213ff, 276ff).

Den danske ekspansion i Østersøen skete på flere fronter og med flere samvirkende strategier i et kapløb med især svenskere og tyskere. Ekspansionen anvendte såvel mission og krig som handel og kolonisation. Korset, sværdet, vægten og ploven samarbejdede.

En mere eller mindre fredelig dansk indflydelse på kirker og kirkebyggeri ved Østersøen er blevet hævdet af flere forskere: Kunsthistorikeren Ragnhild Boström har opfattet Hulterstad og Resmo kirker på Öland som opført af danske bygmestre (Boström 1967; 1999, s. 84). Historikerne Curt Wallin og Nils Blomkvist har knyttet St. Knuts kapel ved "Backaborg" eller Gråborg på Öland til det danske Knudsgilde. De tolker kapellet som kernen i et "knutsfaktori", altså som en købmandskirke for Knudsgildet (Wallin 1975, s. 30ff; Blomkvist 1979a, s. 196ff; 1979b, s. 77ff). Middelalderarkæologen Karin Andersson har antydnet dansk indflydelse i Möre (Andersson 1983, s. 200). Arkæologen Ola Kyhlberg har ment, at den danske ærkebiskop Andreas Sunesen medvirkede ved nedskrivningen af Gutasagaen (Kyhlberg 1991, s. 15ff, 233ff). Og nylig har kunst-

historikeren Kersti Markus fremhævet Danmark som en stormagt ved Østersøen frem til 1240 og argumenteret for en hidtil overset dansk tilstedeværelse på Gotland (Markus 2000a; 2000b).

Ekspansionen var dog først og fremmest militær med brug af ledingsflåden. Adskillige danske korstog ind i Østersøen er kendte, selv om oplysningerne er få og spredte: Til Mecklenburg 1147 og Rygen 1159-69, til Öland 1170, til Finland 1191 og 1202, til Ösel 1206-07 og 1222, til Estland 1194, 1197 og 1219-1220 og til Preussen og Samland 1210. Et længe planlagt korstog til Estland blev afsendt 1244, men kom kun til Ystad (Gallén et al. 1964; Christiansen 1980, s. 48ff; Hørby 1992; Jensen 2000; Schmidt 2000). Korstogene havde pavernes velsignelse, men grænsen mellem plyndring, erobring og kristning var uskarp. Korstog betød hellig krig.

Korstogene havde som et delmål at få kontrol med transithandlen over Østersøen af især pelsvarer fra Rusland/Novgorod til Tyskland/Lübeck. Men korstogene betød selv et opsving for handlen. Korstogene krævede forsyninger af våben, heste og fødevarer - og også hedningerne behøvede forsyninger. Korstogene fik således som konsekvens, at der opstod en blomstrende krigsøkonomi ved Østersøen fra midten af 1100-årene til midten af 1200-årene, hvor det neutrale Gotland gik i spidsen med salg til begge sider. Sammenhængen mellem krig og handel har imidlertid ikke fået større opmærksomhed hidtil (Nyberg

1976; Blomkvist 1997, s. 56; Wienberg 2000).

Af betydning er her det danske Knudsgilde, som var et værnegilde med Knud Lavard, og senere også Knud den Hellige, som værnehelgen. Kong Valdemar var medlem af gildet og støttede gildets etablering af et hus på Gotland. Knudsgildet var udbredt i de danske købstæder og ind i Østersøen langs handelsvejene til Reval (Tallinn) (Weibull 1947; Wallin 1975; Gilkær 1980). Knudsgildet repræsenterer således en del af den danske ekspansion, hvor det sakrale og det profane forenes, ligesom i de flerfunktionelle kirker.

Efter min mening kan flertallet af de flerfunktionelle kirker knyttes til handlen i kølvandet af korstogene. Men de flerfunktionelle kirker blev anvendt som kirker året rundt. Og handlen kunne ligge i hænderne hos såvel lokale aristokrater som bønder, gejstlighed og gilder. De flerfunktionelle kirker kan altså hverken reduceres til købmanskirker eller til kirker alene for Knudsgildet.

Mere grundlæggende vil jeg hævde, at de flerfunktionelle kirker var en arkitektonisk analogi til samarbejdet mellem konge og kirke, til Knudsgildernes merkantile brødreskab og til korstogenes væbnede mission. For det som kendetegnede kirkerne, politiken, gilderne og korstogene var symbiosen mellem det sakrale og det profane. Perioden af samarbejde blev indledt med kirkefesten i Ringsted 1170, hvor Valdemar den Stores far Knud Lavard

blev skrinlagt, og hvor sønnen Knud bliver salvet og kronet som tronfølger. Og perioden blev afsluttet i 1245, da kongens kansler, biskop Niels Stigsen af Roskilde, blev tvunget i landflygtighed. Men denne almene tolkning forklarer ikke, hvorfor de flerfunktionelle kirker var særlig talrige på Bornholm, i Möre og på Öland.

Svarene hidtil har henvist til de ydre trusler, til bondehandlen og til fraværet af købstæder. Nærheden til Baltikum kan give anledning til yderligere en forklaring. For symbiosen får sit mest markante udtryk i Baltikum, i Den tyske Ordensstat, som er blevet kaldt et "teokratisk eksperiment" (jfr. Christiansen 1980, s. 118). Vort kendskab til den politiske og sociale struktur på Bornholm, i Möre og på Öland er imidlertid begrænset. Forholdet til den danske og den svenske kongemagt er ikke entydigt. Og trods mængder af runesten savnes tilsyneladende et aristokrati. En "teokratisk" struktur, hvor høvdingen var præst, og hvor storgården var præstegård, kan ikke belægges. Men måske kan betegnelsen "landmenighed", der er blevet anvendt om Frisland og Gotland, også være relevant for Bornholm og Öland (jfr. Ganse 1990).

Valdemarernes Danmark er blevet karakteriseret som en korsfarerstat, og vi finder flere spor af en korstogs-ideologi (Hørby 1992; Jensen 2000): Knudsgilderne, korsflag på mønter for Valdemar den Store og Knud Valdemarsen samt de omdiskuterede kalkmalede rytterkampfriser i

kirkerne. Men det bedste udtryk for korstogsideologien er nok rundkirkerne, der som symboler for Gravkirken i Jerusalem er blevet knyttet mere eller mindre håndfast til korstogstiden eller korsfarerne af flere forskere (Frölen 1910-11, I s 7ff, 136; Johannsen & Smidt 1981, s 105f; Wienberg 1986, s 54; Andrén 1989). Rundkirkerne, lige som i øvrigt kirkerne med rundtårne, behøver imidlertid ikke at betyde, at bygherrene (eller kvinderne) selv havde deltaget i korstogene, men blot en sympati med ideologien. Rundkirkerne, der især forekom på Sjælland, på Bornholm, i Möre, i Västergötland, i Östergötland og i Uppland, samt kirkerne med rundtårne, der især forekom i Sydslesvig og i Skåne, skulle da kunne repræsentere personer eller områder, der tilsluttede sig ideologien. Og der tegner sig da et billede, hvor Gotland demonstrerede sin neutralitet gennem fraværet af symboler for korstogene. Bortset fra den manglekantede Helgeandskirke i Visby var der imellem landets 95 sognekirker ikke en eneste rundkirke og ikke et eneste rundt kirketårn.

I perspektivet af korstogsideologien fremtræder Bornholm (fig. 8) overtydeligt. Bornholm tilhørte ærkebiskopen af Lund, altså samme ærkebiskop som stod bag korstogene. Ærkebiskopen lod Hammershus opføre højt på en klippe, hvor den var vel synlig for alle, der fulgte sejlruten ind i Østersøen. Af 15 romanske sognekirker var ikke mindre end 4 rundkirker. Og de fleste af øens sognenavne henviste til kirkernes værnehelgener (Ericson

1962). Sognavne efter helgener forekommer ellers kun i købstæderne og ved valfartskirker (f. eks. St. Olof i Skåne). Bornholm optræder således som et sakralt landskab midt i strømmen af korsfarere, købmænd og sørøvere. Men markeringen af korsfarerideologien på Bornholm behøver ikke kun at have været udadvendt. Den kan også have været rettet indad mod bornholmerne, der traditionelt (lige som gotlændingene) havde livlige kontakter med deres hedenske naboer.

Værn af det hellige

Teorien om forsvarskirken forenede Möre, Öland og Bornholm under en fælles trussel af hedenske hærgninger. Også i teorien om købmandskirken kan områdernes mærkelige kirker finde en fælles forklaring. Men når kirkerne karakteriseres som flerfunktionelle og knyttes sammen med rigsdannelsen, da skilles vejene.

De seneste årtier er de flerfunktionelle kirker i Möre og på Öland, lige som de gådefulde ölandske ringborge, blevet indskrevet i en regional politisk udvikling (f. eks. Anglert 1993, s 166ff og Borg 2000, s 9ff). Det handler om Möre og Ölands position mellem rivaliserende svenske konger og Valdemarerne, om Köpings

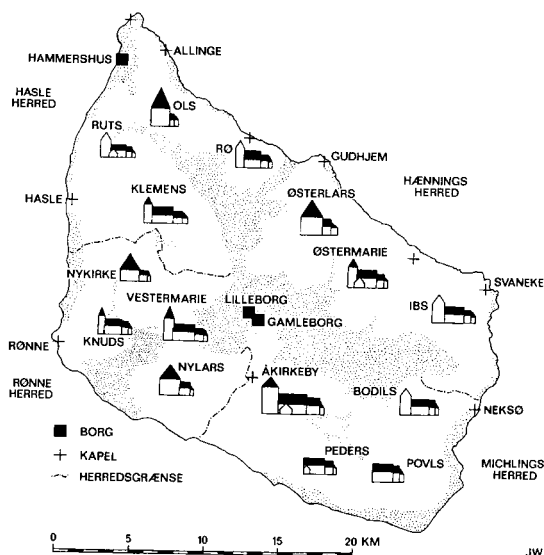

Fig. 8. Bornholm i middelalderen. Efter Wienberg 1986.

nedgang og Kalmars opgang og om betydningen af personer som den mytiske kong Bugislev, jarlerne Birger Brosa og Ulf Fase samt hertug Knud Valdemarsen af Reval, senere af Blekinge. Men kilderne tillader kun enkelte lysglimt. Det meste forbliver spekulationer. Og den politiske udvikling i Möre og på Öland kan næppe udstrækkes til Bornholm.

På Bornholm er situationen om muligt endnu dårligere belyst. Tre af de fire herreder på Bornholm var underlagt ærkesædet i Lund som en forlening. Der fandtes en kongelig borg, Lilleborg, og senere en ærkebiskoppelig borg, Hammershus (Wienberg 1986; Nielsen 1998, s 13ff). Men realiteterne i kongens og ærkesædets magt over øen er ukendt. Selv om det er fristende at knytte de befæstede kirker til kirkekampens strider mellem kongen og ærkebispens, så

er det gætteri. Og kirkekampen kan næppe overføres til Möre og Öland.

Udviklingen i Möre, på Öland og på Bornholm kan atter sættes på en fælles formel. Forudsætningerne er imidlertid, at Valdemarernes Østersøvælde strakte sig over den senere rigsgrænse mellem Sverige og Danmark, og at de flerfunktionelle kirker fulgte den samme kronologiske udvikling. At det danske Østersøvælde påvirkede i det mindste Öland, kan der ikke være tvivl om. Derimod er kronologien endnu ganske hypotetisk.

Er de dendrokronologiske dateringer fra Möre og Öland repræsentative, så betyder det, at kirkerne blev befæstet i samme periode som købstæder og mange hovedgårde blev befæstet. Selv om enkelte kirker, købstæder og gårde blev befæstet allerede i 1100-årene, så kan hovedparten tilhøre det, som i Danmark er blevet kaldt "borgerkrigstiden" ca. 1240-1340. De befæstede kirker bliver altså en del af det klassiske problem omkring privatborgens epoke. Men hvorfor bliver så kirker, købstæder og gårde befæstet? Eller med en omformulering af det hellige værn: Hvorfor var det nødvendigt at endog værne det hellige?

Befæstningerne tilhører den urolige tid efter Valdemar Sejrs død 1241: "Med hans død faldt i sandhed kronen af de danskes hoved", som det er formuleret i Ryd Klosters Årbog (Ryd Klosters Årbog, s 57). Men situationen åbner for mange konkrete tolkningsforslag. For på den ene side var tiden fra 1240'erne fyldt med yderst

reelle konflikter indenfor grene af kongeslægten, mellem kongen og kirken, mellem kongen og aristokratiet, mellem de nordiske riger og mellem kristne og hedninge i Baltikum, hvortil kom adskillige bondeoprør. Og på den anden side var befæstningen af et fåtal kirker og mange mindre borge ikke fortifikatorisk overbevisende.

Kirkernes befæstning minder om kreneleringen i middelalderens England (Coulson 1982). Og den minder om forsvarsdetaljerne ved renæssansens herregårde (jfr. Uldall 1931-32, s 126). I begge tilfælde ser vi svage symbolske befæstninger, hvor hensigten dels var at manifestere den aristokratiske rang, dels var at afskrække mod angreb. Befæstningen kunne ikke bruges i egentlig krig, men kunne måske hindre indbrud, røveri, kidnapning og almuens angreb. I en periode med politisk uro og decentralisering af magten (dvs. feudalisering) forenes konkrete behov og kosmologiske forestillinger i et både- og. Befæstningen fremtræder, da kongens og lovens autoritet ikke længere er tilstrækkelige til at sikre freden. Behovet var størst i rigernes periferi, altså på Bornholm langt fra Sjælland, og i Möre og på Öland langt fra Göta-landskaberne.

Befæstningen kan opfattes som et reelt forsvar i en urolig periode og som en symbolsk markering. Källa kan have fået et skytte loft, fordi kirken faktisk var truet, men befæstningen kan også have været en imitation af muren om Det himmelske Jerusalem. På samme

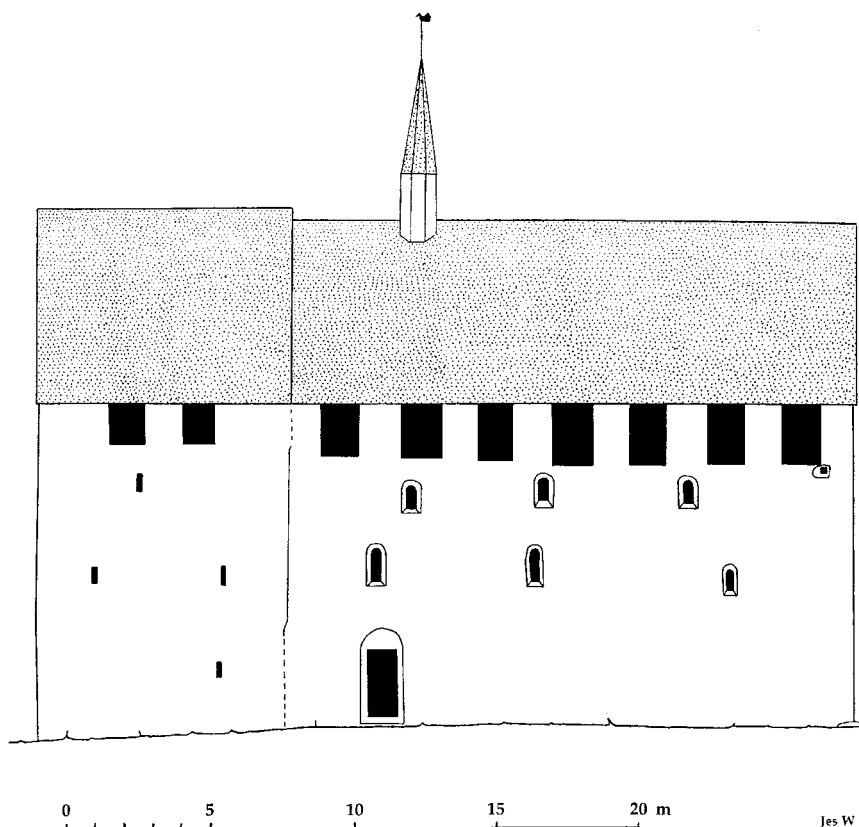

Fig. 9. Källa kirke omkring midten af 1200-årene. Tegnet efter oplysninger i SvK 128, 1969.

måde kunne Visbys bymur være et nødvendig forsvar mod ydre fjender, en praktisk foranstaltning for at kunne fortolde varer fra landet, en symbolsk afgrænsning af en urban identitet og en symbolsk imitation af Det himmelske Jerusalem. Og det højtliggende Hammershus kunne være et befæstet støttepunkt for ærkesædet, en markering af ærkesædets højhed over Bornholm og igen en jordisk imitation af Himmelborgen. Vanskeligheden ved at afgøre, om de flerfunktionelle kirker egentlig er befæstede eller ej, kan således have sin baggrund i en bevidst arkitektonisk flertydighed. Källa skulle ligne en borg (fig. 9), men ikke fungere

som en borg.

Befæstningen kan være et konkret svar mod ydre militære trusler. Anledningen kan være de sidste hedenske reaktioner inden Den tyske Orden beherskede Baltikum. Ordenen led således flere nederlag i årtierne efter 1242 (Christiansen 1980, s89ff). Den hedenske reaktion kan have betydet nye angrebsbølger over Østersøen. Og hvad var bedre angrebsmål for hedningerne end kirkerne, der stod som symboler på korstogene? Netop kirkerne og klostrene var udsatte i oprørene i Baltikum, således i det store estniske oprør 1343 (Jakobsson 1989, s 20f).

Men derved er vi faktisk tilbage ved udgangspunktet, nemlig teorien om forsvarskirken og de ydre fjender.

Befæstningen kan også være et svar på indre trusler. Når en ydre ekspansion ikke længere er mulig, så vendes ufreden indad (jfr. Lindkvist 1988 og Vandkilde & Bertelsen 1999). Da den danske ekspansion i Østersøen blev tvunget til ophør, og korstogsideo- logien derfor ikke længere var over- bevisende som sammenholdende po- litisk kraft, kan aristokratiet og gejst- ligheden have iværksat en symbolsk militarisering af kirkerne som et led i en intern mobilisering.

Dateringen af befæstningerne til midten af 1200-årene åbner også for et nyt perspektiv tværs over Østersøen. Halltorp og Kläckeberga i Möre samt Källa på Öland, der med rette kan benævnes borgkirker, kan være inspi- reret af konventusene i Østersøens stormagt - Den tyske Ordensstat. Balt- ikum behøver altså ikke kun at blive opfattet som hjemstedet for hærgende hedninger, men også som et arkitek- tonisk forbillede. Foreløbig konver- gerer dateringerne vest og øst for Østersøen mod hinanden, selv om de ikke helt har nået hinanden endnu. Og i et tegnet tværsnit afsløres de arki- tektoniske og funktionelle ligheder mellem Kläckeberga, Källa og Arens- burg (jfr. Åkerlund 1945, s 63, 67; SvK 128, 1969, s 333; Tuulse 1942, s 220).

Kunsthistorikeren Armin Tuulse, der måtte flygte til Sverige, har iøvrigt udpeget adskillige kirker som for-

svarskirker i Estland. I Baltikum fort- satte opførelsen af flerfunktionelle eller befæstede kirker tilsyneladende helt frem til omkring 1500. Udviklingen må utvivlsomt ses på baggrund af både indre og ydre trusler, dels stridigheder mellem den tyske adel og de estniske bønder, og dels angreb fra Rusland (Tuulse 1940; 1945). Da de sociale og politiske forhold var ganske anderledes end i Skandinavien, bliver det imidler- tid en anden historie, der behøver en egen kritisk undersøgelse.

Kirkens frigørelse

Kirken kunne efter midten af 1200- årene endelig frigøre sig fra de mægtiges værn. De mægtiges ejerret til kirkerne blev forvandlet til en patronatsret, mens bønderne overtog forvaltningen. Materielt kan forandringen iagttages i en fysisk og symbolsk adskillelse af kirken og de mægtige lægfolk: Kong- ens og dronningens særlige sæder blev fjernet på initiativ af ærkebispem (Cin- thio 1997), ligesom talrige aristo- kratiske tårngallerier blev muret til igen i de følgende århundreder. Kirken og præstegården blev udskilt fra hoved- gårdens toft. Senere flyttede hoved- gården ofte væk fra kirken (Velbelyst ved Bjäresjö jfr. Callmer 1992, Skansjö 1992 og Wienberg 1993, s 58ff). Og det romanske formsprog blev erstattet af det gotiske (jfr. Bolvig 1992; Wien- berg 1993, s 63f). Men frigørelsen fra de mægtiges værn betød også, at kirken ikke længere behøvede at acceptere udnyttelsen af kirkens hellighed til ikke-kirkelige foremål. Nu ophørte både brugen og opførelsen af fler-

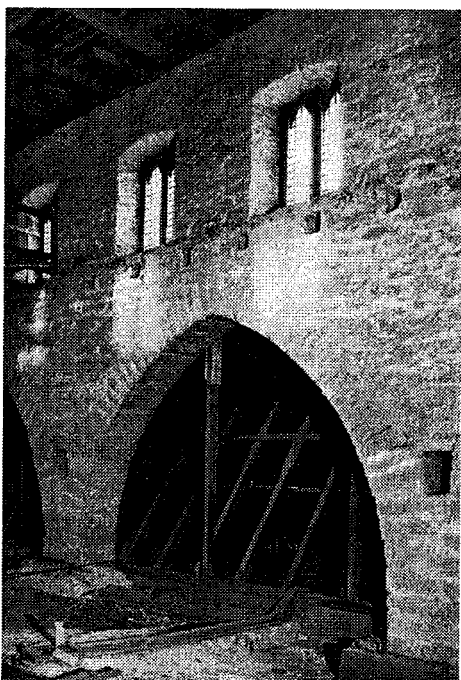

Fig. 10. Klerestorieetagen eller magasinsloftet ved Mariakirken i Visby. Foto 1975 i SvK 175, 1978.

funktionelle eller befæstede kirker.

At den intime nærhed mellem gården og kirken blev opfattet som et potentielt problem, fremgår allerede af ærkebiskop Andreas Sunesens synodalstatutter fra 1200-årenes første årtier. Ærkebispens forsøgte her at regulere gudstjenester i "herrernes gårde" således, at der skulle findes et "passende hus, udpeget til denne tjeneste alene", og at kirkens prydelser ikke måtte "bringes til almindelige huse på en ubetænksom eller upassende måde" (DD/DRB 1 IV nr. 65).

Et vidnesbyrd om, at gejstligheden ikke længere ville acceptere lægfolkets brug af kirken er, når ærkebiskop Eilif af Nidaros i 1320'erne krævede, at

sager skulle ud af kirken: "Ingen prest må tillate at det plasseres kister, husgeråd, fiskegarn, skipsutrustning eller noe annet i kirken, med mindre det gjelder å redde det unna plyndring og ildsvåde, men selv da må det raskest mulig flyttes bort. Alle som handler annerledes, bøter en mark." (Lysaker 1991, s 14).

(Mis)bruget kulminerede ved Mariakirken i Visby. Mariakirkens mægtige magasinsloft (fig. 10), der dateres til ca. 1310-40, var både yngst og størst (SvK 175, 1978, s 110ff, 164ff). Kirkernes liturgiske kostbarheder blev herefter anbragt i vægskabe i koret eller i et sakristi. Tiendekornet derimod havnede i en kirkelade ved kirkegårdens mur. Kirkeladen stod på grænsen mellem det hellige og det verdslige, længst væk fra kirkebygningen, men dog i det indviede område.

Kirkens frigørelse fra de mægtiges værn betød således, at den flerfunktionelle fusionskirke blev opdelt i flere funktionelle dele - kirke med sakristi for sig og kirkelade for sig. Kirkens frigørelse betød en opløsning af symbiosen mellem det sakrale og det profane. Først her frigjordes begreberne sakralt og profant som selvstændige kategorier.

Og blev kirkerne befæstet i 1200-årene, så var det først i 1300-årene, at fænomenet dukkede op i de skriftlige kilder. Første gang var i en forordning af biskop Svend af Århus i 1342: "Fremdeles alle, hver og en, som med

væbnede mænd eller bueskytter befæster, besætter og bemægtiger sig kirketårne eller kirker for at gøre dem til fæstninger og forsvarsværker uden deres prælaters og kapitlers bemyndigelse, billigelse og samtykke, skal ved selve handlingen pådrage sig bandlysningsdom” (DD/DRB 3 I nr. 256). Forbuddet gentages siden og stadfæstes for hele ærkestiftet i 1345, 1376, 1383 og 1425 (DD/DRB 3 II nr. 153; 4 I nr. 33; 4 II nr. 342; LÄU 3, nr. LIV).

Når de befæstede kirker dukkede op i teksterne i 1340’erne, kan det selvfølgelig skyldes, at de repræsenterede et nyt problem. Netop i Århus stift kendes flere kirker, hvor kirkegården blev befæstet ved denne tid (f. eks. Mallong jfr. Schultz 1945 og DK XVI Århus, hf. 26, 1984, s. 2305ff). Men snarere skyldes det, at kirken nu forsøgte at regulere befæstningen. For befæstningen var vel at mærke ikke i sig selv utilladelig, men den krævede gejstlighedens samtykke. Ligesom kongemagten forsøgte at regulere befæstningen af købstæder og forekomsten af private borge som et led i en centralisering, så forsøgte kirken som et led i sin frigørelse at regulere befæstningen af kirkerne.

Østersøens flertydige kirker

På Öland står et stort stenhus, som besøges flittigt af turister. Det er Källa ødekirke, hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin og fæstning på én og samme gang: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst et kreneleret skytte loft med udsigt

over land og hav. Så vidt så godt!

Men hvem lod Källa kirke opføre og forandre? Hvornår skete det og hvorfor? Blev kirken nogensinde forsvaret mod angreb? Hvem var da forsvarerne, og hvem var angriberne? Kristne, hedninge eller både-og? Hvem lod opbevare hvad i magasinet? Hvor kom det fra, og hvor var det på vej? Og hvordan blev huset i Källa opfattet i sin samtid? Som en kirke, et pakhus eller en borg? Uvisheden overskygger visheden.

Der savnes konkrete samtidige belæg på, at kirker blev opført med henblik på forsvar. Der findes ingen samtidige oplysninger om overetagerens brug. I de tilfælde, hvor kirkerne ifølge skriftlige kilder faktisk blev benyttet til tilflugt eller som militære støttepunkter, synes kirkerne ubefæstede. Kirkerne kunne anvendes til forsvar, men var altså ikke nødvendigvis bygget med denne hensigt. Kun Kläckeberga og Hossmo i Möre har fortifikatoriske træk og vides at have optrådt i stridigheder, men fortifikationen og hændelserne adskilles formodentlig af et par århundreder (Åkerlund 1945, s. 49ff; Tuulse 1955, s. 137f).

Et fåtal kirker har utvetydigt været anvendt til kortere eller længere beboelse. Boligerne har varieret fra lave kældre til overhvævede sale, ligesom beboerne har tilhørt flere forskellige kategorier - korsfarere, håndværkere, jarler og præster. Men spor efter varme og sanitet hører til undtagelsen. Langt de fleste savner alle spor, som kan have

gjort beboelsen behagelig. Ja, rummene er ofte mørke og ubekvemme. Så selvom kirkerne ligger langs sejlruen for korstogene, så kan herberg eller bolig kun have været aktuel for et fåtal af Østersøens mærkelige kirker.

Der findes talrige både skriftlige og materielle belæg for handel over Østersøen og for Knudsgilderne. Men handlen og gilderne kan ikke konkret knyttes til de flerfunktionelle kirker. Og de flerfunktionelle kirker mangler tydelige spor af at have været anvendt som pakhuse. Der er ingen højseanordninger (bortset fra St. Maria i Visby) eller spor af varer. Og langt fra alle overrum kan have fungeret som varelager, når man ser på den besværlige adgang og minimale størrelse.

Det er åbenlyst, at kirker, som blev tillagt en særlig betydning, blev kopieret flittigt. Og teologiske skrifter beretter, at arkitekturen havde symbolske betydninger ned i de mindste detaljer. Men begrebet kopi blev opfattet ganske generøst. Der er langt fra Jerusalems hellige pladser og kirkefædrenes dybsindige udlægninger til Østersøen og bornholmernes kirkebyggeri. Betydningen kunne ændres undervejs og ændres gennem hele middelalderen. Betydningen afhæng også af øjnene, som så. Kort sagt, da der ikke er nogen enkel korrelation mellem form og indhold, forbliver kirkebyggernes budskab oftest i det dunkle.

Forandringen i tolkningen fra forsvarskirken til den flerfunktionelle kirke har mere handlet om et skifte i

perspektiv end i nye kilder. Skiftet i 1980'erne må ses på baggrund af tre forhold: For det første fremkom der et nyt syn på middelalderens sociale struktur som mere hierarkisk end tidligere antaget. Den nye opfattelse, at de tidlige kirker var opført af en aristokratisk elite, lod sig vanskeligt forene med den tanke, at kirken fungerede som tilflugtsborg for almindelige sogneboere. For det andet blev rigssamlingen i Danmark, men især i Sverige, udstrakt i tid og regionaliseret. Billedet af en central kongemagt og et veldefineret rige blev afløst af konkurrerende ætter og føderationer af mere eller mindre selvstændige regioner, der kun gradvist og under modstand blev forenet. For det tredje blev kirkerne omdateret, først med konventionelle metoder, siden med dendrokronologi. Men de nye dateringer blev vel at mærke først aktuelle, da skiftet i perspektiv var sket. Først kom teorien - siden fulgte empirien efter!

Kildesituationen tillader altså ingen kategoriske udtalelser. Vi kan finde argumenter for og imod i princip hvilken som helst forklaring. For der er simpelthen for langt mellem teksterne og monumenterne i samtiden. Historiens hændelser og kirkearkæologiens murværk er som komplementære perspektiver: Uforenlige, men begge nødvendige. Vi savner en "Bornholmernes bedrifter" eller en "Ölands krönike", der kan bygge bro over kløften.

Det metodiske mellemrum, som skulle åbne for en historisk arkæologi, viser sig i stedet som et fascinerende

tomrum. Hvor vi kunne forvente en disciplin, finder vi i stedet det udisciplinerede. For i tomrummet kan enhver spinde sin egen fortælling med de mærkelige middelalderkirker som kullisser, og med kongesønner, slaviske fyrster, Knudsbrødre og korsfarere som aktører. Kløften mellem teksterne og monumenterne indbyder til hypoteser, tolkninger, fantasier og fantasterier.

Jes Wienberg er professor i middelalderarkæologi ved Arkeologiska institutionen i Lund.

Note

Artiklen indgår i projektet "Kulturkrock eller kompromiss? Betydelsen av regionala strategier vid Östersjöområdet europeisering ca 1100 - ca 1400", som finansieres af Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond. Og min tolkning er blevet præsenteret ved projektets konference i Greifswald i juni 2000. Teksten er dog udtænkt og skrevet under en forældreorlov for Asger. Tak til Anders Andrén (Lund), Jan Brendalsmo (Oslo) og Bodil Petersson (Lund) for konstruktive kommentarer til manuskriptet, til Finn Ole Sonne Nielsen (Rønne) for hjælp med en illustration og til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Ahlqvist, A. 1822-27. *Öland Historia och Beskrifning, I-III*. (Brombergs Faksimilserie, 1979).
- Alltoa, K. 1993a. Das Konventhaus in Estland. *Castella Maris Baltici I*. (Red.) Knut Drake. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae I.
- Alltoa, K. 1993b. Medeltida estnisk klosterarkitektur. *Hikuin* 20.
- Altizer, T. J. J. 1963. *Mircea Eliade and the Dialectic of the Sacred*.
- Anderson, I. 1956. *Halltorps kyrka*. Svenska fornminnesplatser 45.
- Anderson, I. 1960. *Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp*. Antikvariskt arkiv 14.
- Anderson, I. 1967. Hagby fästningskyrka. *Fornvännen Årg. 62, 1967*.
- Andersson, K. 1983. Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin* 9.
- Andersson, K. & Bartholin, T. S. 1990. Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning. *Hikuin* 17.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 13.
- Andrén, A. 1989. Byggherre på korståg. *Sydsvenska Dagbladet 22 juli 1989*.
- Andrén, A. 1997. *Mellanting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Kulturhistorisk bibliotek.
- Andrén, A. 1999. Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. (Eds.) Charlotte Fabeck & Jytte Ringtved.
- Anglert, M. 1985. Vem försvarade vad? - Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 84: 3-4. (Også trykt i *Bornholmske Samlinger 1989, III Række, 3 Bind*.)
- Anglert, M. 1993. Kyrkorna i Möre. *Möres kristnande*. (Red.) Henrik Williams. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2.
- Anglert, M. & Sjögren, T. 1998. Försvarskyrkor i skottgluggen (debatt). *Artefact 1-15 sep 1998*. (Internet tidskrift).
- Beckett, F. 1924-26. *Danmarks Kunst. I-II*.
- Blom, O. 1895. Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II. Række, 10. Bind*.
- Blomkvist, N. 1979a. Kalmars uppkomst och äldsta tid. *Kalmar stads historia I*. (Red.) Ingrid Hammarström.
- Blomkvist, N. 1979b. Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting*. (Red.) Ulf Näsman & Erik Wegraeus.
- Blomkvist, N. 1997. När hanseaterna kom. En stadshistorisk jämförelse mellan Visby och Kalmar. *Gotländskt Arkiv 1997. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner. Årg. 69*.
- Bolvig, A. 1992. *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*.
- Borg, K. 2000. Reflexioner kring den medeltida befästningen Eketorp-III. *Eketorp-III. Ett medeltidsarkeologiskt projekt*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report series No. 72.
- Boström, R. 1966. J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkingar. *Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling*. (Red.) Erik Forsman m. fl.
- Boström, R. 1967. Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History of Art 13.
- Boström, R. 1978a. Jonas Haquini Rhezelius och Ölandskyrkor. *Kalmar Län 1978, Årg. 63*.
- Boström, R. 1978b. *Källa gamla kyrka*. Svenska fornminnesplatser 37. (1. udg. 1949).

- Boström, R. 1982. Ölands försvarskyrkor. *Kalmar Län 1982, årg. 67.*
- Boström, R. 1983. Ölands medeltida kyrktorn. *Hikuin 9.*
- Boström, R. 1999. Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD.* (Eds.) Nils Blomkvist & Sven - Olof Lindquist. CCC papers 1.
- Boström, R. & Bartholin, T. S. 1990. Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor. *Hikuin 17.*
- Boström, R. & Nilsson, Å. 1971. "Dammsugning" af kyrkvindar. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 1971: 1, årg. 66.*
- Breengard, C. 1982. *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170.* Kirkehistoriske Studier.
- Brunius, C. G. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden.*
- Brunius, C. G. 1860. *Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857.*
- Callmer, J. 1992. A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region.* (Eds.) Lars Larsson & Johan Callmer & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4 No 9.
- Christiansen, E. 1980. *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525.* New studies in medieval history.
- Christie, H. 1986. Leidangsmateriell på kirkeloftet. *Hikuin 12.*
- Cinthio, E. 1997. Talande tecken och en kämpande ärkebiskop. *Amico Amici. Gad Rausing den 19 maj 1997.* (Red.) Jonas Ellerström.
- Coulson, C. 1982. Hierarchism in Conventual Crenellation. An Essay in the Sociology and Metaphysics of Medieval Fortification. *Medieval Archaeology XXVI, 1982.*
- *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovenel - VIII.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1933-61. (forkortes DGL).
- *Danmarks Kirker Iff.* (Udg.) Nationalmuseet. 1933ff. (Forkortes DK).
- *Danmarks Riges Breve 1: Iff.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938ff. (forkortes DRB).
- *Diplomatarium Danicum 1: Iff.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938ff. (forkortes DD).
- *Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok. 3, 1421-1460.* (Utg.) Lauritz Weibull. Monumenta Scaniae historica. 1900. (forkortes LÄU).
- Duby, G. 1980. *The Three Orders. Feudal Society Imagined.* (1. udg. 1978).
- Durkheim, É. 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le systèmique en Australie.* Travaux de l'année sociologique.
- Ekhoff, E. 1899. Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II. Række, 14. Bind.*
- Eliade, M. 1968. *Heligt och profant.* (1 udg. 1957).
- Ericson, J. 1962. De bornholmske sockennamnen. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift 1961-1962.*
- Eriksson, J. 1983. Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo. *META, medeltidsarkeologisk tidskrift 1983: 2.*
- Friis, C. B. 1853-56. Bornholms runde Kirker. *Kirkehistoriske Samlinger 1 Række, Andet Bind.*
- Frölén, H. F. 1910-11. *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder. I-II.*
- Gallén, J. & Bøe, A. & Nielsen, H. 1964. Korståg. *Kulturhistoriskt leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid*

til reformationstid 9.

- Ganse, A. 1990. Friesland och Gotland under senmedeltiden - en statsrättslig jämförelse. *Gotländskt Arkiv 1990. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner*. Årg. 62.
- Garwood, P. & Jennings, D. & Skeates, R. & Toms, J. (eds.) 1991. *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and religion. Oxford, 1989*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 32.
- Gilkær, H. T. 1980. In honore sancti Kanuti martyris. Konge og Knudsgilder i det 12. århundrede. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning. Band 46, årg. 1980, hf. 2*.
- Gustafsson, E. & Weidhagen, M. 1968. Investigations in Hammarlunda church. *Res Mediaevales Ragnar Blomqvist kal. mai. mcmxviii oblata*. (Red.) Anders W. Mårtensson. *Archaeologica Lundensia* III.
- Hamre, L. & Fenger, O. & Granlund, J. 1977. *Asyl. Kulturhistorisk leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 21*.
- Harrison, D. 1998. *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*.
- Hildebrand, H. 1875. *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt*.
- Hildebrand, H. 1879-1903. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. I-III*.
- Hildebrand, H. 1907. *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt. 2 upplagan*.
- Hinz, H. 1985. Wehrkirchen im östlichen Skandinavien. *ZAM, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 11, 1983.
- Hørby, K. 1992. Danmark og Estland i middelalderen. 1219. *Dannebrog og Estland*. (Red.) Andersen, M. & Birkebæk. F.
- Jacobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12.
- Jakobsson, S. 1989. *Esternas uppror 1343*.
- Jensen, Chr. A. 1918. Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye bidrag til spørgsmålet om danske forsvarskirker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1918, III Række, 8 Bind.
- Jensen, K. V. 2000. Danmark som korsfarerstat. *Den jyske historiker* Nr. 89, 2000. Krig, korstog og kolonisering.
- Johannsen, H. & Smidt, C. M. 1981. *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*.
- Johansen, P. 1965a. Die Kaufmannskirche. *Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum*. (Red.) Mårten Stenberger. *Acta Visbyensia* I.
- Johansen, P. 1965b. Købmanskirke. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 10*.
- Kjær, U. & Grinder-Hansen, P. 1988. *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*.
- Kyhlberg, O. 1991. *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland*. Theses and Papers in Archaeology 4.
- Kærulf Møller, L. 1987. Bornholmske rundkirker og Armenien. *Bornholmske Samlinger* III. Række, 1. Bind.
- Langberg, H. (red.). 1952. *Hvem byggede Hvad. Gamle og nye Bygninger i Danmark*.
- Langberg, H. 1955. *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt. I-II. (2. udg. 1978)*.
- Lange, J. 1987. *Værn og våben i kirker og klostre*.
- Lauring, P. 1957. *Bornholm. Rejse i Danmark* II.
- Lindgren, M. 1995. *Stenarkitekturen. Den romanska konsten*. (Udg.) Lennart Karlsson m. fl. *Signums svenska konsthistoria* 3.
- Lindkvist, T. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige*

under övergången från vikingatid till tidig medeltid. *Opuscula Historica Upsaliensia* 1.

- Lysaker, T. (udg.). 1991. *Erkebiskop Eilifs tredje statutt*. Småskriftserien 1.
- Løffler, J. B. 1883. *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (Den romanske Periode)*.
- Løffler, J. B. & Mackeprang, M. 1902. *Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II. Række, 17. Bind.*
- Mackeprang, M. 1920. *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. (2. udg. 1944)
- Markus, K. 2000a. *Danskar, inte tyskar, styrde över Östersjön i tidig medeltid. Populär Arkeologi 2000:2, årg. 18.*
- Markus, K. 2000b. *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet.*
- Mathiesen, A. 1902. *Oplysninger om middelalderlige Fæstningstaarne. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II. Række, 17. Bind.*
- Matthiessen, H. 1922. *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer.*
- Nielsen, F. O. S. 1998. *Middelalderens Bornholm*. (Udg.) Bornholms Amtsråd.
- Nilsson, B. 1991. *Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan. Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. (Red.) Olle Ferm. *Studier till Det medeltida Sverige* 5.
- Nyberg, T. 1976. *Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks. Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt*. (Hrsg.) O. Ahlers & A. Grassmann & W. Neugebauer & W. Schadendorf.
- Nyborg, E. 1990. *Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. Hikuin 17.*
- Palme, S. U. & Meyer, P & Bøe, A. 1959. *Fridslagstiftning. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid* 4.
- Poulsen, N. J. 1977. *Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. Nationalmuseets Arbejdsmark 1977.*
- *Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning*. (Udg.) Rikke Agnete Olsen.
- Saxo Grammaticus. *Danmarks Krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn. Illustrationer af Louis Moe. 1898.
- Schmidt, I. F. 2000. *De skandinaviske kongemagters korstogserobringer i Baltikum. Den jyske historiker Nr. 89, 2000. Krig, korstog og kolonisering.*
- Schultz, C. G. 1945. *Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945.*
- Schultz, C. G. 1950. *En rundkirke i Roskilde. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950.*
- Seuberlich, H. 1907. *Das Schloss zu Arensburg. Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen I, 1907.*
- Skansjö, S. 1992. *Från vikingatida stormansgård till renässanslott - Bjersjöholm under äldre historisk tid. Bjersjöholm. Gods och slott*. (Red.) Sölve Johansson. *Skånsk senmedeltid och renässans* 13.
- Skov, E. 1960. *Østerlars Kirke. Faglig Læsning* 40. (5. oplag 1968)
- Skovgaard-Petersen, I. 1984. *Anmeldelse af Carsten Breengaard: Muren om Israels hus. Historisk tidsskrift* 84, 14. række, bind V.
- Skyum-Nielsen, N. 1971. *Kvinde og Slave. Danmarkshistorie uden retouche* 3.
- Steffen, R. 1901. *Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden. Bidrag till vår odlings häfder* 8.
- *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium I ff. 1912 ff.* (Forkortet SvK).
- Tamm, J. 1993. *Om utforskningen av den materiella kulturen i Estlands kloster. Hikuin* 20.
- Thurah, L. de 1756. *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Øster-Søen liggende, Under Det kongelige Danske herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe.....*

- Tuulse, A. 1940. *Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaas*. Tartu Ülikooli kunstiajaloo instituudi väljaanded VIII.
- Tuulse, A. 1942. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft xxxiii.
- Tuulse, A. 1945. Försvarskyrkorna i Estland. *Fornvännen 1945, årg. 40*.
- Tuulse, A. 1955. *Hossmo - en försvarskyrka med östtorn*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska serien 2.
- Tuulse, A. 1968. *Romansk konst i Norden*.
- Tuulse, A. 1969. Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. (Udg.) Sven Ekdahl. Acta Visbyensia III.
- Tuulse, A. & Gardberg, C. J. & Jørgensen, F. & Christie, H. & Lárusson, M. M. 1960. Försvarskyrka. *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 5*.
- Uldall, K. 1931-32. Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. *Fortid og Nutid IX*.
- Vandkilde, H. & Bertelsen, K. 1999. Krig og samfund i arkæologisk og socialantropologisk perspektiv. *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*. (Red.) Ole Høiris & Hans Jørgen Madsen & Torsten Madsen & Jens Vellelev.
- Vellelev, J. 1997. Rundkirken Sct. Mikaelis i Slesvig. Arkæologisk undersøgelse og rekonstruktion af en gådefuld bygning. *Hikuin 22*. (formelt, men ukorrekt trykår 1995).
- Wallin, C. 1975. *Knutgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna*. Historisk arkiv 16.
- Wanscher, V. 1943. *Danmarks Architectur*.
- Weibull, L. 1947. S:t Knut i Österled. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning XVII, 1946*.
- Wiborg, K. F. 1853-56. Om de bornholmske Kirker, især de runde. *Kirkehistoriske Samlinger I. Række, Andet Bind*.
- Wienberg, J. 1986. Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin 12*. (Også trykt i *Bornholmske Samlinger 1989, III. Række, 3. Bind*).
- Wienberg, J. 1989. Bornholms befæstede kirker. *Bornholmske Samlinger 1989, III. Række, 3. Bind*.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Wienberg, J. 2000. Gotlands guldålder - kyrkor, konjunkturer och korståg. *Gotländskt Arkiv 2000. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner. Årg. 72*.
- Yrwing, H. 1980. De s. k. köpmanskyrkorna. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 1980: 1, årg. 75*.
- Åkerlund, H. 1945. Kläckeberga - kyrkan med källare och salvåning. *Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvärd 1945, XXXIII*.

Anvisningar för författare i META

Manus till META insändes i papperskopia samt på diskett eller via E-mail. Om Du skickar text från en PC-miljö, använd om möjligt programmet Microsoft Word. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

Referenssystem. Hänvisningar göres i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken **Noter**. Under rubriken **Litteratur** samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*.

Abstract. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

Faktaruta. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t.ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

Illustrationer (fotografier och svartvita ritningar eller teckningar) till texten skall vara av hög kvalitet och bör vara anpassade till en trycksida i META-format. Skicka gärna digitaliserade bilder via e-mail eller på diskett i Tif-format. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras.

Gitte Hansen

Bydannelse og forklaring af sociale fænomener. Individualisme, kollektivism og Giddens strukturationsteori.

Kari Uotila

Stormannagården Laukko under medeltiden -den finländska landsbygden och kontakterna till Europa

Jes Wienberg

Fæstninger, magasiner og symboler
- Østersøens flertydige kirker